

PHOENIX

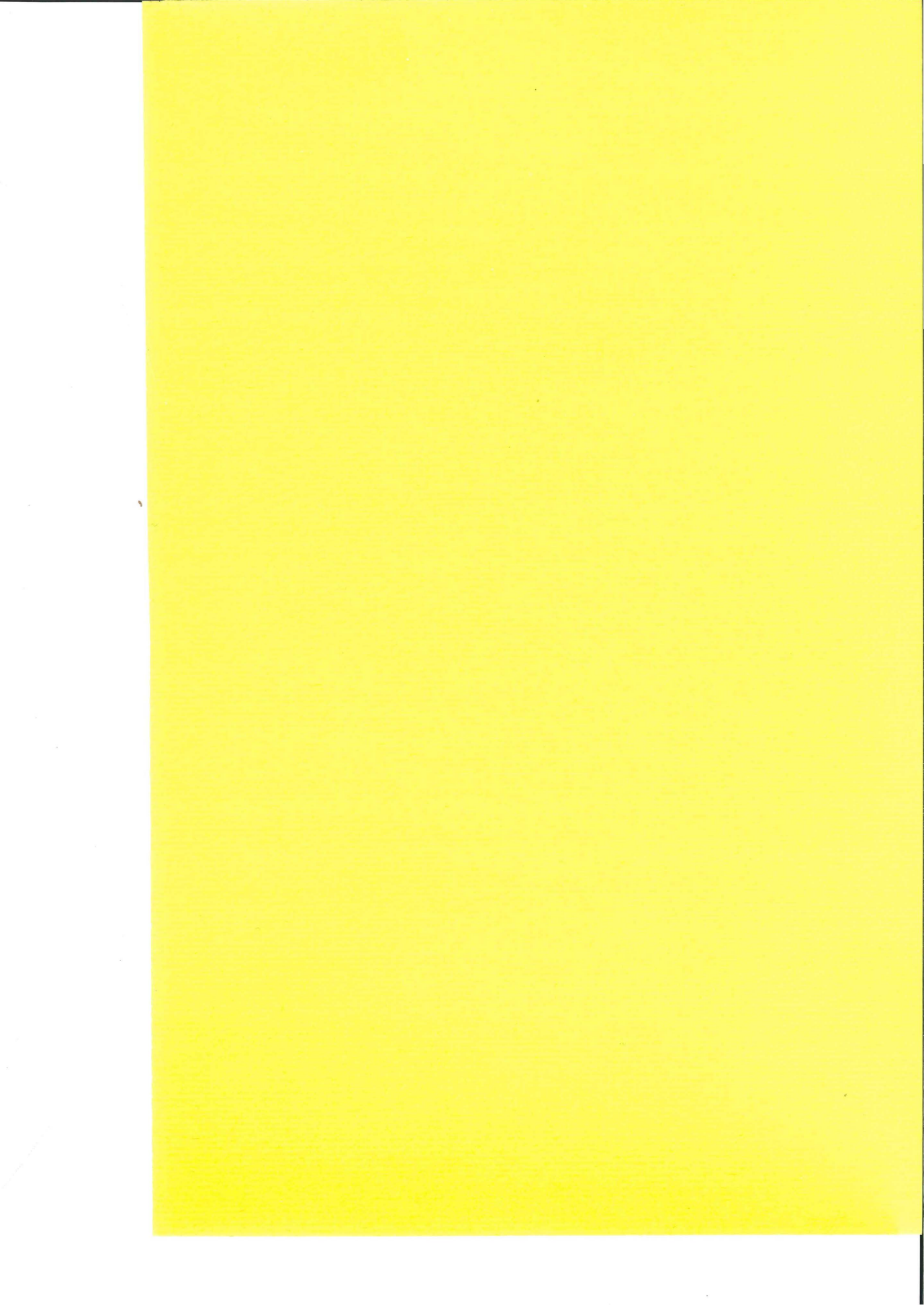
Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

20 - 1974

LEIDEN
1975

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Scaraboïde zegel uit de 8e eeuw v. Chr., met afbeelding van een griffioen, gevonden ten westen van de tempelberg in Jeruzalem. Zie elders in dit nummer het artikel van Mevr. drs.

J. L. BLOK-v. D. BOOGERT.

Naar: Qadmoniot V, 3/4 (1972) pl. II

INHOUD VAN DIT NUMMER

Genootschapsmededelingen	308
Personalia orientalia	309
In memoriam Rintje Frankena (1925-1974)	311
De Hettitologie 1965-1975 (PH. H. J. HOUWINK TEN CATE)	314
Een mythologische papyrus in den Haag (M. HEERMA VAN VOSS)	331
Een dodendoek als dodenboek (M. HEERMA VAN VOSS)	335
Israëliische opgravingen langs de muur van de Tempelberg (J. L. BLOK-v. D. BOOGERT)	339
Was een pestepidemie de oorzaak van de ondergang van het Nieuw- sumerische rijk? (H. L. J. VANSTIPHOUT)	351
Militaire strategie en water in het oude Mesopotamië (K. R. VEENHOF)	371
Boekennieuws (K. R. VEENHOF, C. H. J. DE GEUS, W. C. DELSMAN)	380

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. VEENHOF.

De contributie voor het Genootschap bedraagt f 25.— per jaar; voor jeugdleden en studenten f 12,50. Hiervoor ontvangen zij Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het Jaarbericht Ex Oriente Lux en de serie Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in: Alkmaar, Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Algemeen secretariaat en fiscaat van het Genootschap: Noordeindsplein 4a, Leiden; tel. 071-123682; postgiro: 229501; Bank: AMRO Leiden, rek. no 45.18.09.009. Redactie Phœnix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (filologie en geschiedenis; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Drs. M. STOL, secr.; Mevr. dra. E. LABOUCHÈRE, peningm.; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK; Dr. C. H. J. DE GEUS; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent); Prof. dr. J. P. M. VAN DER PLOEG; Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven); Prof. dr. J. ZANDEE. Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux.

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

Jaarvergaderingen, bestuurssamenstelling

De op 8 juni 1974 te Leiden gehouden Algemene Ledenvergadering van het Genootschap markeerde een belangrijke overgang in de geschiedenis van Ex Oriente Lux. Twee bestuursleden, beiden behorende tot de kleine groep van oprichters en pioniers, legden hun mandaat neer: Prof. dr. M. A. BEEK, sinds 1962 voorzitter van het Genootschap en Prof. dr. A. A. KAMPMAN, sinds de oprichting in 1933 secretaris-penningmeester van Ex Oriente Lux en de stuwende kracht, die in de dertiger jaren de groeiende belangstelling voor de wereld van het oude Nabije Oosten organisatorisch gestalte wist te geven en het Genootschap lange jaren stuurde en beheerde. De dank voor beider werk kreeg gestalte in woorden en in een passend geschenk, terwijl tevens deel 23 van het Jaarbericht aan hen werd opgedragen. De aftredende secretaris-penningmeester werd tot Erelid benoemd.

Hun opvolgers zijn in de kring van het Genootschap geen onbekenden. Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS werd voorzitter; Mevr. dra. E. LABOUCHÈRE zal de financiën beheren; Drs. M. STOL, die reeds enkele jaren als 2e secretaris optrad, neemt het secretariaat over. Voor het overige bleef de bestuurssamenstelling ongewijzigd.

Tijdens het middagedeelte van de bijeenkomst hield Prof. dr. PH. H. J. HOUWINK TEN CATE — in een zaal van het Rijksmuseum van Oudheden — een voordracht onder de titel: „Een Oud-Hettitische Hofkroniek”. De goede belangstelling voor vergadering en voordracht waren een verheugend verschijnsel.

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van het jaar 1975, op 21 juni in Schoonhoven gehouden, werd in plaats van de aftredende Prof. dr. A. S. VAN DER WOUDE uit Groningen Dr. C. H. J. DE GEUS, eveneens uit Groningen, gekozen tot bestuurslid. Hij zal niet slechts het noorden representeren, maar tevens een welkome inbreng hebben op het gebied van het Oude Testament en de Archeologie van Palestina en buurlanden.

Als redactie-secretaris voor de publicaties van *Ex Oriente Lux* zal Prof. dr. K. R. VEENHOF blijven optreden; bij de redactie van het Jaarbericht zal hij terzijde worden gestaan door de voorzitter op het gebied van de Egyptologie en door Prof. dr. M. N. VAN LOON op het terrein van de Archeologie van Voor-Azië.

Het Bestuur is tot de conclusie gekomen dat, na een doorlichting en reorganisatie van het secretariaat en het bureau van het Genootschap, dit jaar een verhoging van contributie, ondanks stijgende portiekosten en drukprijzen niet noodzakelijk was.

Tijdens de middagvergadering werd een bezoek gebracht aan de „Zilverhof" te Schoonhoven, welk bezoek werd voorafgegaan door een causerie door Dr. W. F. LEEMANS, die de ca. 50 aanwezigen via dia's liet kennis maken met enkele van de fraaiste produkten van de goud- en zilverkunst uit het oude Mesopotamië en omliggende landen.

Publicaties

Begin 1975 kwam *Jaarbericht Ex Oriente Lux* no. 23 (1973-74) gereed. Voor de inhoud zij men verwezen naar *Phoenix* 19/2, p. 275. Nieuwe leden worden uitgenodigd tegen gereduceerde prijs op dit tijdschrift in te tekenen. Aan *Jaarbericht Ex Oriente Lux* no. 24 (1975-76) wordt gewerkt. Het is de bedoeling dit nummer vóór de zomer van 1976 te doen verschijnen.

In de serie *Mededelingen en Verhandelingen* verscheen als deel XVIII van de hand van Dr. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, III* (1975; p. 209-348). Thema's die in dit deel aan de orde komen, met gebruikmaking van een rijk materiaal aan antieke getuigenissen uit de Egyptische, Joodse en Klassieke wereld, zijn: bezieling en geslachtsdrift, de natuur, de cohesie (i.v.m. de bevruchting en het embryonale gebeuren), de ziel (plantaardig en dierlijk), het embryo als potentie en de act (het proces van de geboorte), en de rede. Leden van *Ex Oriente Lux* kunnen deze publicatie verkrijgen tegen de gereduceerde prijs van f 35.—. Een goede verkoop van dit deel zal de begroting van het Genootschap ten goede komen en hopelijk goede perspectieven bieden voor de mogelijkheid tot uitgifte van het vervolg.

Lezingen

Het lezingenprogramma verliep tijdens de verenigingsjaren 1973-74 en 1974-75 in het algemeen goed. Het aantal lezingen lag in beide jaren iets boven de zestig, waarbij het beide malen nadelig beïnvloed werd door het feit dat enkele afdelingen, door persoonlijke of organisatorische omstandigheden, niet het verwachte aantal voordrachten konden organiseren. Tijdens de Ledenvergadering van 1975 werd de wens geuit en gehonoreerd de sprekerslijst, op basis waarvan de studiekringen hun programma samenstellen, reeds voor het eind van de zomer aan de besturen der afdelingen toe te zenden. Suggesties van leden of besturen omtrent gewenste onderwerpen of mogelijke nieuwe sprekers worden door het secretariaat ten zeerste op prijs gesteld, al kunnen uiteraard geen garanties gegeven worden voor de realisering van deze wensen.

PERSONALIA ORIENTALIA

Dr. M. N. VAN LOON, benoemd tot gewoon hoogleraar in de Prehistorie en Archeologie van West-Azië aan de Universiteit van Amsterdam, aanvaardde zijn ambt op 2 december 1974 met een rede getiteld: *Oude Lering, Nieuwe Nering. Het uitzwermen der Noord-Syrische ambachtslieden in de late 8e eeuw v. Chr.*

Dr. K. R. VEENHOF, voorheen te Nijmegen, benoemd tot gewoon hoogleraar in het Akkadisch, het Ugaritisch en de Geschiedenis van het Nabije Oosten in de Oudheid aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, aanvaardde zijn ambt op 13 december 1974 met een rede getiteld: *Mesopotamië. Het land en het water.*

Dr. W. H. PH. RÖMER, voorheen te Groningen, werd te Nijmegen benoemd tot gewoon lector in het Akkadisch, het Aramees, het Hebreeuws, het Ugaritisch en de Semitische Filologie. Als zijn opvolger te Groningen werd benoemd Dr. H. L. J. VANSTIPHOUT.

Aan de Vrije Universiteit promoveerde op 27 juni 1974 tot doctor in de godgeleerdheid

Drs. C. HOUTMAN, met een proefschrift getiteld: *De Hemel in het Oude Testament. Een onderzoek naar de voorstellingen van het oude Israel omtrent de Kosmos*. Bij de analyse van de talrijke gegevens uit het Oude Testament wordt in dit boek ook terdege rekening gehouden met termen en voorstellingen elders in het oude Nabije Oosten in gebruik.

In 1974 legde Dr. H. A. BRONGERS wegens het bereiken van de zeventigjarige leeftijd zijn ambt neer van lector in de wetenschap van het Oude Testament aan de Universiteit van Utrecht (dat hij sinds 1967 bekleedde, na in 1958 bij deze universiteit in dienst gekomen te zijn). Ter gelegenheid van zijn afscheid werd hem een bundel studies aangeboden door collega's en vrienden te Utrecht, getiteld *Vruchten van de Uitbof* (Theologisch Instituut te Utrecht; 170 pag.; 1974). Naast studies over oud- en nieuw-testamentische en inter-testamentaire onderwerpen ontvangt, in de lijn van Dr. BRONGERS' eigen interesses, ook het oude Nabije Oosten aandacht, met name in de bijdragen van R. FRANKENA, „Dit zij u een teken” en van J. ZANDEE, „Das Alte Testament im Lichte der Ägyptologie”. Dr. BRONGERS zal onder de leden van Ex Oriente Lux vooral bekend zijn door zijn boeken *Hammurabi, koning van Babylon* (1949); *De literatuur der Babyloniërs en Assyriërs* (1951); en *Oud-Oosters en bijbels recht* (1960).

Prof. dr. M. A. BEEK legde in 1974, bij het bereiken van zijn vijftenzestigjarige leeftijd, zijn ambt neer als hoogleraar in de Hebreeuwse taal- en letterkunde, Israelitische oudheden, exegeese van het Oude Testament en geschiedenis van Israel aan de Universiteit van Amsterdam. Bij zijn afscheidscollage werd hem een exemplaar overhandigd van de bundel *Travels in the World of the Old Testament presented to Professor M. A. Beek on the occasion of his 65th Birthday*, uitgegeven door M. S. H. G. HEERMA VAN VOSS, PH. H. J. HOUWINK TEN CATE en N. A. VAN UCHELEN (Assen, Van Gorcum, 1974, xviii + 281 p.). Vrienden, collega's en leerlingen droegen daartoe 29 artikelen bij, handelend over thema's uit het Oude Testament, het Jodendom en de wereld van het Oude Nabije Oosten, een getrouwe afspiegeling van de brede interesse van de scheidende hoogleraar; een uitvoerige bibliografie biedt een overzicht van zijn oeuvre. Uit de kring van de door hem opgerichte en gestimuleerde kring van de Societas Hebraica Amstelodamensis ontving hij voorts een bundel studies getiteld *Verkenningen in een Stroomgebied. Proeven van Oud-Testamentisch onderzoek ter gelegenheid van het afscheid van Prof. dr. M. A. Beek van de Universiteit van Amsterdam* (1974, 147 p.). Tot zijn opvolger is inmiddels benoemd Dr. K. A. DEURLOO.

In het afgelopen jaar overleed Mevr. Dr. A. VOLLGRAFF-ROES. Zij heeft vooral tijdens de beginperiode van Ex Oriente Lux, als Dr. ANNA ROES, haar wetenschappelijke bijdragen geleverd aan het genootschap via lezingen en artikelen in de oudere jaarberichten. Haar belangstelling ging vooral uit naar de kunstgeschiedenis en archeologie, waarbij zij bijzondere studie maakte van de wederzijdse beïnvloeding der verschillende kulturen, en daarom ook een bijzondere interesse aan de dag legde voor de zogenaamde „randgebieden” van het oude Nabije Oosten waar de tradities elkaar ontmoeten. Haar openbare les te Utrecht (1937), *Aziatische invloeden op het Oude Egypte*, legt hiervan duidelijk getuigenis af. Verschillende van haar bijdragen in het Jaarbericht zijn gewijd aan de perzische kunst, o.a. een artikel „De Bronzen van Luristan” (no. 7, 1940, p. 477-488). Haar kunsthistorische studies illustreerde zij soms zelf met eigen tekeningen, zoals het artikel „Birds and Fishes”, in *JEOL* no. 10, 1948, p. 461-472. Aan haar talenten heeft Ex Oriente Lux het bekende vignet in de vorm van de gevleugelde zonnescijf te danken, waarover ze schreef in het voorwerk tot Deel I der Jaarberichten, p. XVII-XXIV, „Het symbool der gevleugelde zon in Voor-Azië”, en waardoor ze in ons genootschap zal blijven voortleven.

IN MEMORIAM RINTJE FRANKENA

1925-1974

Op 23 november 1974 is na een korte, ernstige ziekte dr. RINTJE FRANKENA, hoogleraar in het Akkadisch, het Hebreeuws en de Israelitische Oudheden aan de Rijksuniversiteit van Utrecht, pas 49 jaar oud, gestorven. Zijn dood betekent voor de orientalistiek in Nederland, en dus ook voor Ex Oriente Lux, dat veel aan hem te danken heeft, een tragisch verlies. Wie hem behalve uit zijn geschriften en lezingen ook persoonlijk kende kan zich moeilijk voorstellen dat deze begaafde en innemende vriend en vakgenoot er niet meer is. FRANKENA was een filoloog in de ware zin des woords, die grote vakbekwaamheid paarde aan bescheidenheid en voorzichtigheid; iemand die wetenschappelijk zijn eigen weg ging en niet bereid was zich andermans ideeën te laten opdringen. Hij ging steeds terug naar het originele tekstmateriaal, en behandelde oude talen en documenten met liefde en eerbied, wars van gewaagde interpretaties of emendaties. De resultaten van zijn onderzoek publiceerde hij nooit overhaast, maar wat hij meende ontdekt te hebben kon hij met enthousiasme uitdragen, daarbij niet vergetend dat hij ook een taak had jegens een ruimere kring van belangstellenden, zoals

de studenten van het Oude Testament en de leden van Ex Oriente Lux. Hij was niet iemand die zich op de voorgrond drong, maar hij stelde goede contacten zeer op prijs, en was een trouw en overtuigd lid van diverse werkgezelschappen, die hem daarom des te meer zullen missen.

Begonnen als student in de theologie te Groningen — een studie die hij in 1950 met een doctoraal examen met als hoofdvak Oude Testament afsloot — voelde hij zich, gestimuleerd door Prof. VRIEZEN, steeds meer aangetrokken tot de wereld van het Oude Nabije Oosten, inzonderheid Mesopotamië. Hij zette daarom zijn semitische studien voort in Leiden, waar ze in 1954 bekroond werden met een promotie op een dissertatie getiteld: *Tákultu. De sacrale maaltijd in het Assyrisch ritueel*. Deze becommentarieerde editie van enkele grote, belangrijke rituele teksten, gevolgd door een complete lijst van alle in Assur vereerde goden, werd ook internationaal zeer gewaardeerd, en ondanks het feit dat het boek in het Nederlands geschreven is, veel geciteerd. Belangrijke aanvullingen op grond van nieuw tekstmateriaal publiceerde hij later in *BiOr* (18, 1961, 199-207). De „eerste liefde” voor assyrische religieuze teksten heeft hij nooit opgegeven, al ging zijn onderzoek jaren lang in andere richtingen; het was zijn bedoeling zich in de komende jaren weer intensiever met dit materiaal te gaan bezig houden, speciaal met de *namburbi*-teksten.

Na zijn promotie was hij in de gelegenheid deel te nemen aan de Duitse opgravingen te Boğazköy en in het Museum van Istanbul (in 1954 en 1957) originele spijkerschriftteksten, vooral uit Assur, te bestuderen. Deze studiereizen zijn, gezien de enthousiaste wijze waarop hij daar ook veel later nog over kon vertellen, een bijzonder stimulerende ervaring geweest. De intensieve studie van de originele kleintabletten heeft hem tot een kundig ontcijferaar gemaakt, en het materiaal in Istanbul verzameld heeft hij bij vele gelegenheden gebruikt; het heeft mede zijn interessen bepaald. Zo ontdekte en collationeerde hij daar teksten van het Irra-epos, en deze late, episch-mythische compositie heeft hem vele jaren intensief beziggehouden. Hij droeg belangrijk bij tot de reconstructie en interpretatie van de tekst (laatstelijk nog in *JEOL* 16 (1959-60), 40-47), en vatte zijn bevindingen ook voor Ex Oriente Lux samen in een lezing en bijdrage tot *JEOL* 15 (1957-58), p. 160-176, „Het Epos van de Pestgod Irra”. Ook zijn inaugurele oratie te Utrecht in 1965, *Kantiekeringen van een Assyrioloog bij Ezechiël*, werd er door geïnspireerd, omdat hij in de woorden van de profeet motieven en zinswendingen aan dit epos ontleend overtuigend terugvond.

Zijn interesse voor de godsdienstwetenschap en de literatuur brachten hem vanzelf bij de grote epische composities van het oude Mesopotamië. Met het materiaal uit Istanbul leverde hij zijn bijdrage tot de nog steeds niet afgesloten reconstructie van het Gilgamesj-epos (tablet 6; in *Gilgamesj et sa Légende*, Parijs 1960, p. 113-122). Zijn kennis van een belangrijke on gepubliceerde tekst van het Atrachasis-epos was de basis voor zijn (critische) interesse voor de nieuwe editie van deze compositie door W. G. LAMBERT — A. R. MILLARD, *Atrachasis. The Babylonian Story of the Flood* (1969). Zijn bevindingen t.a.v. deze tekst en het zondvloedverhaal maakte hij voor een groter publiek toegankelijk via zijn ethercolleges van 1971: „Het babylonisch en bijbels zondvloedverhaal” (*Rondom het Woord* 13/3, p. 268-281). In een van zijn laatste studies, „Dit zij U een teken”, in de bundel *Vruchten van de Uithof* (1974), kwam hij op deze belangrijke tekst terug.

Zijn voorliefde voor de Assyrische literatuur deed hem genieten van de onverwachte publicatie van één der belangrijkste politiek-literaire documenten uit Assyrië, de vrijwel geheel bewaarde (674 regels) „Vazalverdragen van Esarhaddon”, in 1958 uitgegeven. Hij droeg belangrijk bij tot lezing en interpretatie van deze boeiende tekst, en doorzag tegelijk de grote betekenis van dit document voor de oud-testamentische wetenschap, speciaal voor de studie en datering van het boek Deuteronomium. Een later gepubliceerde boeiende voordracht voor het Oud-Testamentisch Werkgezelschap, „The Vassal-Treaties of Esarhaddon and the Dating of Deuteronomy” (*OTS* 14, 1965, p. 122-154), was hiervan de welkome vrucht. Ook de lezers van *Phoenix* informeerde hij uitvoerig over deze tekst (*Phoenix* 6, 1960, p. 19-31).

Vele jaren heeft hij zich beziggehouden met oud-babylonische brieven en oorkonden. Hem werd de publicatie toevertrouwd der 116 oud-babylonische brieven in de Böhl-Collectie van

het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. De spijkerschriftcopieën verschenen in 1965 als deel 4 van de serie *Tabulae Cuneiformes a F. M. Th. De Liagre Böhl Collectae*; de bewerking in 1968 als deel 3 van het door Prof. KRAUS te Leiden uitgegeven corpus van oud-babylonische brieven, *Altbabylonische Briefe in Umschrift und Übersetzung*. Ook de delen 2 (1966) en 6 (1974) in dit corpus zijn van FRANKENA's hand. Ter voorbereiding ervan werkte hij in de musea van Londen en Berlijn. Tot het laatst van zijn leven was hij intensief bezig met het schrijven van een uitvoerig commentaar op de uit het stadje Lagaba afkomstige Leidse brieven, met gebruikmaking van elders bewaarde brieven en oorkonden van dezelfde herkomst. Het voltooide manuscript zal posthuum getuigenis afleggen van zijn intensieve onderzoek op dit gebied.

De leerstoel die hij in Utrecht bekleedde combineerde op gelukkige wijze Akkadisch en Hebreeuws en was FRANKENA als het ware op het lijf geschreven. De combinatie is blijkens zijn publicaties op dit gebied en de grote belangstelling van de zijde der studenten succesvol geweest en heeft hemzelf veel bevrediging geschonken. Juist in zijn laatste publicaties, waarin hij vooral veel aandacht besteedde aan het nieuwe materiaal uit Mari, hield hij zich indringend bezig met de relaties tussen Israel en Mesopotamië, zoals in zijn bijdrage „Some Remarks on a New Approach to Hebrew” in de feestbundel voor Prof. BEEK (1974, 40-49). In zijn benadering toonde hij zich allereerst de filoloog, die zijn uitgangspunt zocht in origineel tekstmateriaal en onderkende taalstructuren, en van daaruit verdere implicaties bestudeerde (zoals in zijn studie van de Assyrische vazalverdragen). In zijn vooral voor zijn studenten geschreven syllabus *Hebreeuwse Syntaxis, van de „Aktionsarten” van het werkwoord ter aanvulling van de tegenwoordige grammaticas* (1972) blijkt zijn liefde voor de taal en haar grammaticale structuren, waarbij hij duidelijk kiest voor een historisch-morfologische benadering, en hij zijn uitgangspunt vindt in de relatie tussen de Akkadische en Hebreeuwse verbale systemen, die hem bijzonder boeide.

Veel ideeën, plannen en nieuwe aanzetten heeft hij niet kunnen uitwerken. Hopelijk zullen ze op anderen inspirerend werken, tot vrucht zowel voor de Assyriologie als voor de oud-testamentische wetenschap. Ex Oriente Lux zal hem missen als een trouw medewerker op vele gebieden: als voorzitter van de studiekkring Utrecht, als gewaardeerd spreker en auteur, als de man die jarenlang de kas van het Genootschap controleerde, en vooral als iemand die op deskundige en enthousiaste wijze zijn kennis van en liefde voor de cultuur van het oude Nabije Oosten ook in wijder kring met succes wist uit te dragen, niet in het minst door de boeiende wijze waarop hij Mesopotamië en Israel tot elkaar in relatie plaatste.

K. R. VEENHOF

DE HETTITOLOGIE 1965-1975

NIEUWE TEKSTEDITIES EN NIEUWE ONTDEKKINGEN OP
HET TERREIN VAN DE ANATOLISCHE TALEN

Het vakgebied van de Hettitologie en, in een wijder verband, dat van de Anatolische Talen heeft in de afgelopen jaren een reeks van nieuwe ontwikkelingen te zien gegeven, waarvan een aantal hier kort de revue zullen passeren. Sinds 1965 verschenen bijna twintig nieuwe tekstedities in de nieuwe Hettitologische reeks „Studien zu den Boğazköy-Texten” (*StBoT*). In 1969-1970 kwam een discussie op gang over de volgorde der historische Hettitische teksten. In 1973-1974 werd de lezing van een reeks der belangrijkste tekens in het Hiëroglifisch-Luwische schrift ingrijpend gewijzigd. In 1973 werd de ontdekking van Tarhuntassa, de tijdelijke residentie van het rijk tijdens de eerste decennia van de dertiende eeuw v. Chr. en later de provinciale hoofdstad van een vazalvorst, bekend gemaakt, terwijl in 1974 een belangrijke trilingue (Lycisch-Grieks-Aramees), die te Xanthos gevonden werd, door de ontdekkers onmiddellijk en integraal gepubliceerd werd.

A. De „Studien zu den Boğazköy-Texten” (*StBoT*)

Na de tekstreeksen „Boghazköi-Studien” — een tiental delen tussen 1916 en 1924 — en de „Hethitische Texte” — een subgroep van de „Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft” = *MVAeG* —, waarin tussen 1925 en 1933 een zestal delen het licht zag, begon met de door de „Kommission für den Alten Orient bei der Akademie der Wissenschaften und der Literatur zu Mainz” bij Otto Harrassowitz (Wiesbaden) uitgegeven serie „Studien zu den Boğazköy-Texten” een zeer vruchtbare onderneming, getuige het feit dat thans reeds twintig delen verschenen zijn. Deze nieuwe reeks staat niet alleen, want tussen 1971 en de dag van vandaag verschenen in een tweede, nieuwe serie „Texte der Hethiter”, die onder redactie van Professor A. KAMMENHUBER verschijnt, een viertal delen (Carl Winter, Heidelberg). De Hettitologie bevindt zich thans in een fase, waarin naast de in hoog tempo volgehouden publicatie van delen met tekstcopieën — in het tijdvak 1965-1975 verschenen in de twee grote series respectievelijk 7 en 8 delen (*KUB XXXVIII*, *XL-XLV* en *KBo XV-XXII*) — de uitgave van tekstedities met uitvoerige indices een hoge prioriteit verdient. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat het vakgebied der Hettitologie pas in de komende decennia over grote lexica en historische grammatica's zal kunnen beschikken op het niveau van de corresponderende hulpmiddelen, waarover haar „zuster” (of moet ik zeggen „moeder”?)-discipline, de Assyriologie, thans reeds beschikt of de beschikking krijgt.

In het kader van deze te verwachten ontwikkeling wordt in de *StBoT*-reeks door de instigator en feitelijke redacteur Professor H. OTTEN, maar ook door auteurs als E. NEU en V. SOUČEK, zeer terecht bijzonder veel aandacht besteed aan de problematiek der onderscheiding van de verschillende taalfasen, die onder B. aan de orde komen zal. Deze studie wordt in het geval van de archieven van Boğazköy-Hattusa, de Hettitische hoofdstad, bemoeilijkt door het feit dat men over een gering aantal originelen en een overgrote meerderheid van latere afschriften beschikt en tevens door de omstandigheid dat een gering aantal kennelijk met bijzonder prestige verbonden namen in de dynastie bij herhaling optreedt. Voorproeven van de toekomstige grammatica's kan men vinden in de hoofdstukken van de hand van Professor KAMMENHUBER in het handboek *Altkleinasiatische Sprachen* (E. J. Brill, Leiden/Köln, 1969) en, wat het standpunt van de 'School van Marburg' betreft, in grammatisch georiënteerde hoofdstukken in delen van de nieuwe reeks *StBoT* als de nummers 8, 12 en 18. De beide prot- en antagonist Professor KAMMENHUBER en Professor OTTEN hebben eveneens getoond in welke richting hun gedachten voor de opzet van de komende lexica gaan in respectievelijk „Materialien zu einem hethitischen Thesaurus" (C. Winter, Heidelberg, 1973) en „Materialien zum hethitischen Lexikon" (*StBoT* 15, 1971). Bij deze beide woordenboeken zal het niet blijven, want inmiddels werd reeds een derde project door de 'School van Chicago' aangekondigd, terwijl het niet uitgesloten geacht mag worden dat er nog een vierde lexicon zal worden voorbereid.

De tekstedities, waarin het probleem van de onderscheiding der taalfasen duidelijk naar voren komt, zijn *StBoT* 8 (1969), de uitgave van de misschien wel belangrijkste Oud-Hettitische tekst in Oud-Hettitische schriftvorm, een ritueel voor het koningspaar, dat zich qua inhoud en taalvormen goed vergelijken en contrasteren laat met het uit het begin van het „Nieuwe Rijk" (1450-1190 v. Chr.) stammende ritueel voor Tudhaliyas en Nikalmatis, dat in een editie van G. SZABÓ als eerste deel in de serie „Texte der Hethiter" verschenen is (1971). Verder ook *StBoT* 11 (1969), een herwaardering, completering en tegelijk ook herdatering van de Madduwattas-tekst, die indertijd in de tekstreeks „Hethitische Texte" door A. GÖTZE als deel III in 1928 werd uitgegeven; *StBoT* 12 (1970), opnieuw een religieuze tekst, een ritueel, waarbij een copie in de oude ductus met een copie uit het begin van de 14e eeuw v. Chr. vergeleken wordt; *StBoT* 17 (1973), een Oud-Hettitische historische compositie, die als sage begint maar in het verdere verloop een duidelijker historisch karakter verkrijgt en waarbij opnieuw een copie in de oude ductus met een jonge copie gecombineerd en vergeleken kan worden; *StBoT* 18 (1974), een nieuwe editie van de tekst van Anittas,

koning van Nesa, naar het oordeel van de uitgever E. NEU, de oudste schriftelijke fixatie, niet slechts van een Hettitische historische tekst, maar in meer algemene zin van een Indo-Europese compositie van historisch karakter, waarbij wederom copieën uit verschillende periodes vergeleken kunnen worden. Ter contrastering heeft de uitgever van de reeks, Professor OTTEN, — met volledig behoud van een op onderscheiding van taal- en schriftontwikkeling ingestelde methode — in de serie ook een tweetal onbetwistbaar jonge teksten uitgegeven, waarvan er één tot het genre der religieuze teksten behoort (*StBoT* 13 (1971), een Laat-Hettitische Feestbeschrijving) en een ander tot het historische genre (samen met C. KÜHNE, *StBoT* 16 (1971), het verdrag van Grootvorst Tudhaliyas met koning Sausgamuwas van Amurru, een vazalstaat op de Syrische kust). Natuurlijk wordt de keuze van het tekstmateriaal voor een deel door het toeval bepaald, voorzover getracht wordt recente tekstvondsten met spoed in een voorbeeldige editie ter beschikking van vakgenoten te stellen, maar het valt daarnaast toch op dat op zeer consequente wijze niet slechts op de toekomstige lexica en grammatica's gepreludeerd wordt maar tevens het probleem van de onderscheiding der taalfasen steeds helderder geprofileerd wordt: op een editie van een Oud-Hettitische tekst op basis van tenminste drie grote, in de oude schriftvorm geschreven tabletten (*StBoT* 8) volgde de uitgave van één religieuze en twee historische Oud-Hettitische teksten, waarvoor tabletten uit verschillende periodes ter beschikking stonden, zodat ook de philologische implicaties van de probleemstelling onderkend en aangeduid konden worden (*StBoT* 12, 17, 18), terwijl zonder twijfel bewust naar een afwisselende aandacht voor zowel religieuze als historische teksten uit de Oud- en Laat-Hettitische periode gestreefd werd.

Maar men zou het grote aantal andere auteurs in de reeks tekort doen, als men de indruk zou oproepen dat deze problematiek de reeks volledig beheerst. Dit laatste geldt nog wel voor het deel, dat door CHR. WERNER verzorgd werd, *StBoT* 20 (1972), een eerste aanzet tot een Hettitische paleographie van in spijkerschrift geschreven teksten (inmiddels werd reeds een tweede deel aangekondigd, dat uitsluitend teksten uit de 14e en de 13e eeuw v. Chr. naar hun schriftvorm analyseren zal en, naar gehoopt wordt, de mogelijkheid zal bieden om zowel teksten, die uit deze eeuwen afkomstig zijn, als jonge copieën van Oud- en Middel-Hettitische composities binnen de grenzen van enkele decennia te dateren (*StBOT* 21)). Maar deze problematiek was nog minder bepalend voor de philologische en linguïstische behandeling van het Hettitische Medio-Passivum door E. NEU in de delen *StBoT* 5 en 6 (1968), al werd in deze studies een zeer vruchtbaar gebruik gemaakt van de onderscheiding tussen Oud en Jong materiaal. In deel 10 (1970) gaf

O. CARRUBA, die eerder in deel 2 (1966) bijzonder waardevolle opmerkingen *in margine* tot de probleemstelling van de onderscheiding der taalfasen gemaakt had, een nieuwe samenvatting van de zekerheden met betrekking tot de zusters taal van Hettitisch en Luwisch, het Palaisch, waarna hij meer persoonlijke interpretaties in de monographie „Beiträge zum Palaischen” (Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul XXXI, 1972) tesamen bracht. Dit is de taal, waarover in één der recensies op *StBoT* 10 terecht opgemerkt wordt dat zij de vroegst geattesteerde Indo-Europese taal geweest is, die geheel uitstierf („the earliest attested Indo-European language to become extinct”)! Andere delen werden ofwel aan specifieke tekstgenres of aan zeer typerende teksten van een dergelijk genre gewijd. Ik noem slechts de delen *StBoT* 4 (R. WERNER, 1967), die een aantal van de Hettitische procesverslagen behandelt, *StBoT* 14 (J. SIEGELOVÁ, 1971), aan het sprookje van Appu en de mythe van Hedammu gewijd, en *StBoT* 19 (C. BURDE, 1974) met een behandeling van de Hettitische medische teksten.

Op verzoek van de redacteur van dit tijdschrift zal ik hier enkele typerende passages uit sommige der bovengenoemde tekstedities in een Nederlandse vertaling weergeven:

1. DE TEKST VAN ANITTAS (StBoT 18)

De uitgever, E. NEU, beschouwt de tekst als een compositorische eenheid in tegenstelling tot anderen, zoals bv. H. G. GÜTERBOCK, die een geheel ander standpunt heeft ingenomen en aan een latere, 17e eeuwse compilatie van ouder, uit het Cappadocische tijdvak afkomstig en oorspronkelijk in het Akkadisch (i.c. in het Oud-Assyrisch) geschreven materiaal heeft gedacht. NEU heeft ongetwijfeld gelijk, wanneer hij met OTTEN constateert dat de tekst al enkele trekken van een annalistische geschiedschrijving vertoont, en betoogt dat de taal en het schriftbeeld van het exemplaar in de oude ductus goed overeenstemt met taal en schrift van de overige composities in de oude ductus, terwijl men hem eveneens moet toegeven dat de tekst naar een climax voert en vanuit dit standpunt bezien inderdaad als een compositorische eenheid gelden kan. Maar toch blijft de analyse van de voorafgaande tekst in een aantal onafhankelijke elementen, zoals deze door GÜTERBOCK en door R. S. HARDY werd uitgevoerd, m.i. enige geldingskracht behouden, waarbij een aantal 'voegen' opvallend blijven. Het is moeilijk kiezen tussen een eerste nog niet geheel geslaagde compositie en een latere compilatie, die toch minstens één Akkadogram bevat, dat mij niet uit andere Hettitische teksten bekend is! Op een enkel punt heeft NEU zich tot een methodisch aanvechtbare, grammatisch beïnvloede translitteratie laten verleiden. In de commentaar wordt NEU

een enkele keer in het vuur van het betoog door een opzichgenomen aantrekkelijke, oorspronkelijke gedachte tot m.i. te ver gaande conclusies gebracht. Maar men schrijft vage, critische kanttekeningen als deze toch aarzelend neer, als men denkt aan het bijzondere belang van deze bijdrage tot de kennis van het Oud-Hettitisch.

Obv.: 36 — Rev.: 51:

- 36 „Ten tweede male kwam daarna Piyustis, de koning van Hattusa en de helperschare, die hij meevoerde, [versloeg ik] bij Salampa.
 38 Alle landen vanaf Zalpuwa, binnen (het gebied) vanaf de zee (tot hier) [heb ik veroverd].
 Tevoren had Uhnas, de koning van Zalpuwa, Siu(n)summis (lett. „onze God”)
 40 van Nesa naar Zalpuwa overgebracht.
 Later, echter, bracht ik, Anittas, de Grootvorst, Siu(n)summis
 42 van Zalpuwa weer naar Nesa over.
 Huzzijas, de koning van Zalpuwa, nu, voerde ik
 44 levend naar Nesa. Hattusa [.....]
 Rev.
 [voe]gde (hij (?)) toe. En ik verliet haar (de stad Hattusa).
 46 Maar toen de stad later door hongersnood werd geteisterd, leverde Siusmis haar aan (de godin van de troon) Halmasuitt over.
 48 En in de nacht nam ik haar met geweld (van wapenen) in. Op de plek, die zij innam, zaaide ik onkruid.
 Wie na mij koning wordt
 50 en Hattusa weer laat bewonen,
 hem moge de Stormgod van de hemel treffen!”

2. EEN OUD-HETTITISCHE SAGE BETREFFENDE DE STAD ZALPA (STBoT 17)

De Oud-Hettitische composities — de tekst van Anittas evenzeer als de nu genoemde sage — zijn nog weergaves van een stedelijke, niet van een landelijke geschiedenis. Terwijl in de tekst van Anittas in de eerste regels verhaald wordt, hoe de „vader” van Anittas, Pithanas, koning van Kussar, vanuit die stad Nesa veroverde, dat nadien de hoofdstad van de dynastie werd, verschuift in de sage van Zalpa — helaas in een stuk van het verhaal, dat nog ontbreekt — het centrum van de handelingen van Nesa naar Hattusa. Het centrale thema van de compositie is gelegen in de relatie van de stad Zalpa tot de belangrijkste stad in de regio: in het begin van de tekst is dit Nesa, later Hattusa. Het begin van de tekst toont dat het motief van de ten vondeling legging, dat van vele voorbeelden uit de Oud-Oosterse en Klassieke wereld bekend is, in Anatolië een plaats ver-

worven heeft in een in wezen historische compositie: de tekst begint weliswaar als sage, maar heeft in de hervatting — na de bovenvermelde breuk — toch een onmiskenbaar historische 'kleur'. In de verdere verloop worden de daden van het kennelijk met schuld beladen Zalpa — de eerste oorzaak van deze schuld wordt in de sage verhaald — tegenover een drietal koningen van Hattusa behandeld, „de grootvader van de koning”, „de vader van de koning” (die op een bepaald moment ook als „de oude koning” wordt aangeduid), en „de koning” zelf. Het is een vroeger reeds geuite hypothese, die ook door OTTEN, de bewerker van dit deel, als verklaringmogelijkheid genoemd wordt, om in deze figuren respectievelijk Tabarnas I, Tabarnas II = Hattusilis I, en Mursilis I te herkennen, al kan men bezwaren tegen deze constructie aanvoeren. Een bezwaar zou kunnen zijn dat Kussar in deze compositie, voorzover bewaard, niet genoemd wordt, terwijl toch uit andere teksten bekend is dat pas Hattusilis I het centrum van het rijk van Kussar naar Hattusas overbracht (en vermoedelijk op dat moment zijn eigen naam aan de keuze van die nieuwe hoofdstad aanpaste). Maar anderzijds wordt de gedachte aan een militair optreden van Mursilis I nog tijdens het leven van zijn voorganger door ander tekstmateriaal gesteund, terwijl ook in andere teksten uit het tijdvak van Mursilis over Hattusilis als „de vader van de koning” gesproken wordt. Ik geef thans een vertaling van de voorzijde van de nieuwe tekstvondst uit 1970, die de eerste aanleiding tot deze publicatie vormde. Het tablet is in de oude schriftvorm geschreven.

Obv. 1-20

- „[De koningi]n van Kanes bracht in één jaar 30 kinderen (zonen) ter wereld. Zij sprak aldus:
- 2 „Welk een horde heb ik nu ter wereld gebracht!” Zij vulde kistjes met vuilnis (om de naden te dichten?) en legde haar kinderen daarin neer en liet hen over aan de rivierstroom.
- 4 De rivierstroom, nu, bracht hen over naar de Zee in (of „van”) het land Zalpuwa. De goden, echter, namen de kinderen op uit de Zee en brachten hen groot.
- 6 Toen intussen jaren verstreken waren, geschiedde het vervolgens dat de koningin 30 dochters ter wereld bracht En deze bracht zij zelf groot. De zonen gaan weer op weg naar Nesa
- 8 en zij drijven ezel(s) voort.”

[Als zij in Tamar[mara] gearriveerd zijn, ontwikkelt zich een gesprek met de inwoners van die stad, waartoe kennelijk het gedrag van de ezel(s) aanleiding heeft gegeven. Tweemaal wordt in dit verband een werkwoord

gebruikt, dat, hoewel wel van elders bekend, toch nog geen vertaling van deze passage toelaat. De zonen antwoorden:]

-” „Waar wij aangekomen zijn, brengt een vrouw éénmaal per jaar één kind ter wereld,
 12 maar ons bracht zij (onze moeder) in één keer ter wereld!” De inwoners van de stad spraken aldus
 „Onze koningin van Kanes heeft eenmaal in één keer 30 dochters ter wereld gebracht, maar de zonen zijn verdwenen!” Toen spraken de zonen
 14 tot elkaar: „Wie zoeken wij nog? Onze moeder hebben wij gevonden! Komt, laten wij naar Nesa gaan!” Toen zij naar Nesa gingen,
 16 plaatsten de goden een andere gezindheid in hun innerlijk. En hun moeder (her)kende de zonen niet. En zij gaf haar dochters aan haar zonen (ten huwelijk).
 18 De eerste zonen (her)kenden hun zusters niet, maar de laatste sprak: „Niet moeten wij onze zusters (tot vrouw) nemen! Raakt haar dus niet aan!
 het is immers niet geoorloofd!” En [de eerste zonen] sl[iepen] met haar [, maar de laatste]”

3. EEN OUD-HETTITISCHE RITUAAL VOOR DE KONING EN DE KONINGIN (StBoT 8)

Zoals boven reeds aangestipt werd, is deze compositie de belangrijkste tekst in Oud-Hettitisch schrift voor, na of naast het manuscript A van Table I van 'De Wetten', daar drie grote tabletten, die alle drie de oude schriftvorm vertonen, onderling vergeleken kunnen worden, een vergelijking, die een inzicht verschaft in de verschillen qua spelling en woordvorm, die binnen de fase van de 'oude ductus' mogelijk waren. Het is deze compositie geweest, die onomstotelijk duidelijk maakte dat op een aantal punten een oppositie tussen de klinkers *e* en *i* voor het Oud-Hettitisch nog grammaticaal functioneerde.

Samengestelde tekst IV: 23-39

- „Drie dikke broden en een plengoffer gerstebier liggen klaar.
 24 Wanneer het licht wordt, gaan een 'Dove' en ik naar binnen.
 Wij tillen hen (de offers) op. De koning en de koningin zijn present.
 26 Dan omwind ik hun vingers met een draad.
 Ik houd een habhal (mes of tang) en ik houd een beeld(je) in de hand.
 28 Eén stapel (van de offers) ligt bij de voeten van de koning, één stapel bij die van de koningin.
 Dan spreek ik tot het beeld(je): „Neem het verdriet, de ellende,

- 30 *en de zorgen van de koning en de koningin (weg)!"*
Dan pak ik met de habhal de draad, waarmee een winding om hun
vinger(s) gelegd is.
- 32 *Aren van gerst en spelt, ook deze liggen bij hun voeten (op de grond).*
Met de habhal snijd ik de draad van hun vinger(s) los.
- 34 *Ik houd een lemen beker vast. Dan spuwen de koning en de koningin*
driemaal in de beker. De deksel ervan is van lood,
- 36 *deze sluit ik. Twee partuni (vogels) houd ik in het verborgen vast.*
Dan laat ik deze opoliegen naar een tak. De koning en de koningin
schrikken op.
- 38 *Ik, echter, roep uit: „Ik heb het verdriet, de ellende en de zorgen van*
U weggenomen!" "

4. HETTITISCHE PROCESVERSLAGEN (StBoT 4)

De teksten van dit type leggen de onder ede afgelegde verklaringen van beklaagden en getuigen schriftelijk vast. R. WERNER, de bewerker van deze teksten, heeft de zeer plausibele veronderstelling geopperd dat het in feite latere uitwerkingen zouden zijn van snelle, tijdens het proces gemaakte notities. Daarom doet men verstandig met een zekere mate van redactionele activiteit van de schrijvers te rekenen. Toch geloof ik dat naast de weergave van uitlatingen van vroeger in Droom- en Orakelteksten, naast ook de brieven en de gesprekken in de mythologische teksten, deze procesverslagen althans enigszins een inzicht verschaffen in de spreektaal. De overige Hettitische teksten zijn weinig gevarieerd van zinstype en meestal uit vaste zinswendingen opgebouwd, zeker als men, zoals tot nu toe steeds gedaan is, de beschrijving vooral op de latere Hettitische teksten baseert. In de tekst, waaruit hier een passage gekozen en vertaald is, gaat het bij eerste beschouwing om een aanklacht tegen een aantal paleisfunctionarissen, die van malversaties worden beschuldigd, maar het is niet uitgesloten, misschien zelfs waarschijnlijk, dat de koningin Puduhepas, die het onderzoek op gang heeft gebracht en ook verder nog eenmaal in het verloop interveniëert — ook dan zijn haar woorden in het verslag opgenomen! —, politieke bijbedoelingen heeft gehad en een potentiële gevaarlijke groep ambtenaren opzij heeft willen schuiven.

KUB XIII 35 — I: 1-34 (StBoT 4)

- 1 *„Al het gereedschap, dat de koningin aan Ura-Tarbundas, de zoon*
van Ukkuras, de decurio, overgedragen heeft,
 (namelijk) *{wag}en(s), brons- en kopergereedschap, kleren, stoffen,*
bogen, pijlen, schilden,

- [knot]sen, gedeporteerden, runderen, schapen, paarden (en) muilezels, welk gereedschap hij bij iedere, voorkomende gelegenheid aan iemand uitgaf, daarover heeft hij geen verzegelde tekst vervaardigd.
- 5 En hij had geen lastgeving (?) en evenmin een kwijting (?)
De koningin sprak aldus: „Vooruit, laten de gardesoldaten (?), de muilezeldrijvers van de koningin, Ura-Tarbundas en Ukkuras, de decurio,
als onkreukbaren (d.w.z. met betrekking tot hun onkreukbaarheid) in de tempel van de (godin) Lelwanis een eed afleggen!”
En Ukkuras, de decurio van de koningin, legde een eed af
- 10 en onder ede bracht hij het volgende naar voren:
„Al het koninklijk gereedschap, dat ik beheerde, met dat koninklijke gereedschap
ben ik nooit met slechte bedoelingen (of „onzorgvuldig”?) omgegaan. Niets heb ik mij toegeëigend. Wat de koningin mij steeds maar overdroeg,
daarvan heb ik niets verloren doen gaan.
- 15 Over de paarden (en) de muilezels, die ik beheerde,
hield ik steeds een verzegeld tablet en een lastgeving (?) bij.
Men heeft mij naar Babylon gestuurd.
En gedurende de tijd dat ik naar Babylon op weg was,
totdat ik terugkwam, heeft niemand mij
- 20 verwijten gemaakt (of „van malversaties beticht”?).
Door die zaak (de reis naar Babylon (?)) ben ik in moeilijkheden geraakt.
Toen ik op een gegeven moment uit Babylon
terugkwam, zonden zij mij ook (nog) een controleur (?).
De zaak van de verwijten (malversaties?) echter kwam vervolgens
daaruit voort.
- 25 Het was onoplettendheid van mij, maar kwade bedoeling was het in geen enkel opzicht!
En aan de woorden van de koning heb ik niets toegevoegd
en ik heb geen woorden van een strekking als deze gesproken: „Voor de koning
heb ik het (nu toch reeds) verloren doen gaan, zodat ik het me maar zal toeëigenen!”
Iets als dit doe ik niet: „Omdat ik vroeger
- 30 een eed afgelegd heb, zou ik me (nu) later toch wel iets kunnen toeëigenen!”

Ook op dat punt heb ik immers een preciese lastgeving ontvangen. Dan zal ik me later (ook) niets toeëigenen! Drie muilezels van het paleis heb ik ingespannen en zij zijn doodgegaan. Twee muilezels heb ik in het verleden reeds vervangen, maar één muilezel heb ik nog niet vergoed." "

B. De volgorde der historische Hettitische Teksten

De discussie rond de 'volgorde' der historische teksten, die rond 1970 het karakter van een soms bijzonder heftige polemiëk verkreeg, is in wezen van ouder datum. De eerste voorstellen werden reeds in 1936 en 1940 door respectievelijk GÜTERBOCK en GOETZE gedaan. Met betrekking tot de aanzienlijk meer omvattende vorm, die het voorstel thans heeft verkregen, werden de eerste, soms nog vage aanduidingen door EDMUND GORDON, O. R. GURNEY (met een historische argumentatie) en door CARRUBA, OTTEN en NEU (mijns inziens vooral op taalkundige gronden) gegeven. Inmiddels heeft de gedachte de steun van de gehele 'School van Marburg' en van 'Chicago' verkregen. Het is een zeer belangrijke groep composities, die thans door een reeks van deskundigen een 150 tot 175 jaar vroeger gedateerd wordt. Het was reeds lang geleden opgevallen dat in een aantal traditioneel tussen 1250 en 1200 v. Chr. gedateerde teksten oudere taalvormen voorkwamen. Om dit verschijnsel te verklaren deed men een beroep op de hypothese dat in dit tijdvak vlak voor de val van 'het Nieuwe Rijk' een bewust teruggrijpen op oudere taalvormen 'en vogue' zou zijn geweest. Door hen, die de herdatering voorstaan, wordt thans gesteld dat deze teksten — tesamen met een reeks van andere — in schrift- en taalvormen uitmuntend te vergelijken zijn met het (helaas geringe) aantal teksten, dat zeker in het tijdvak rond 1400 v. Chr. geplaatst moet worden en dat beide groepen onder de gemeenschappelijke benaming 'Middel-Hettitische teksten' op een zeer bevredigende wijze tussen het Oud-Hettitisch en het 'klassieke' Hettitisch van Mursilis II (tweede helft van de 14e eeuw v. Chr.) passen.

Nadat het tegenvoorstel door CARRUBA, OTTEN en schrijver dezes in de jaren 1969 en 1970 in extenso geformuleerd en beargumenteerd was, volgde een verdediging van de traditionele volgorde door A. KAMMENHUBER en J. D. MUHLY op respectievelijk taalkundige en historische gronden. Het zou te ver voeren om hier de argumenten van beide groepen geheel weer te geven, maar het is misschien wel nuttig en mogelijk om het probleem in hoofdlijnen te schetsen. In wezen gaat het om de — moeilijke! — keuze tussen een zeer plausibele taalkundige ontwikkeling enerzijds, waarbij de stukken van de 'puzzle' fraai in elkaar passen, en de opzichzelfgenomen

attractieve gedachte aan een bewuste archaïzering ten tijde van de laatste decennia vóór de val van het rijk, anderzijds. Wanneer men de verdedigers van de traditionele volgorde aan het woord hoort, moet men hen toegeven dat het juist de nu door een aantal deskundigen naar een vroegere periode opgeschoven teksten zijn, waaraan men de teruggang van de Hettitische macht tijdens deze laatste decennia placht af te lezen. Misschien mag ik hier echter ook een aantal problematische aspecten van de traditionele volgorde benadrukken, die mijns inziens nog onvoldoende aandacht verkregen hebben van hen, die de traditionele volgorde verdedigen, en van hen, die nog geen keuze hebben gemaakt. In de eerste plaats dan valt het op dat de archaïzeringen van de traditionele hypothese zeer ongelijkmatig gespreid zouden zijn, want zij ontbreken in onbetwistbaar laat-13e eeuwse teksten. In de tweede plaats zou men kunnen opmerken dat het gebruik van de zgn. 'glossespijker' om niet-Hettitisch en *in casu* Luwisch taalgoed als zodanig aan te duiden (op de manier waarop wij een vreemd woord in een Nederlandse tekst soms tussen aanhalingstekens plaatsen) — een gebruik dat in het laatste kwart van de 14e eeuw opgekomen schijnt te zijn —, in de bewuste groep teksten geheel ontbreekt, terwijl het in de onbetwistbaar Laat-Hettitische teksten zeer veelvuldig wordt aangetroffen. En tenslotte is het mijns inziens geoorloofd om zich de vraag te stellen, op welke argumentatie de sindsdien door de macht van de gewoonte tot kracht van wet verheven traditonele volgorde in laatste instantie berust. De toeschrijving van de bewuste groep teksten aan die Tudhaliyas en zijn zoon Arnuwandas, die in de laatste helft van de 13e eeuw v. Chr. geregeerd hebben in plaats van aan een eerdere Tudhaliyas en Arnuwandas uit de tweede helft van de 15e eeuw, gaat terug op E. FORRER. De redenatie van Forrer was gebaseerd op de gedachte dat van twee (onder)koningen met dezelfde naam, maar heersende over twee verschillende (wél in onderlinge nabijheid gelegen) landen, de één zeer wel de kleinzoon van de andere geweest zou kunnen zijn. Indien FORRER niet deze ene maar de andere als de kleinzoon en niet de andere maar deze ene als de grootvader zou hebben beschouwd, zou hij tot een ordening zijn gekomen, die veel lijkt op dat, wat thans door hen, die willen herdateren, voorgestaan wordt! Waarmee overigens niet gezegd wil zijn dat de verwantschapsverhouding als zodanig vast zou staan en noodzakelijkerwijs het karakter van een grootvader-kleinzoon-relatie zou behoeven te hebben.

De argumentatie van hen, die willen herdateren, is verschillend geaard. Naast de historische en de taalkundige gronden, die in het voorafgaande reeds werden aangestipt, werden ook argumenten van philologische aard naar voren gebracht, waarbij ik misschien nog herinneren mag aan de omstandigheid dat in de archieven van de Hettitische hoofdstad een gering

aantal 'originelen' temidden van een overgrote meerderheid aan latere afschriften aangetroffen werden. De verhouding *tussen* meerdere afschriften van éézelfde compositie vormt dus een vruchtbaar terrein van onderzoek. Maar binnen dit kader komt zonder twijfel de belangrijkste plaats toe aan de studie van, en een argumentatie ontleend aan de ontwikkeling der tekenvormen. De ontdekking van de reeds meermalen genoemde 'oude ductus' gaat op GÜTERBOCK en OTTEN terug, maar de vervolmaking van deze benadering is geheel aan de arbeid van de 'School van Marburg' te danken, al verkreeg deze studie een belangrijke, nieuwe impuls door de publicatie van de hand van Professor BALKAN van een Oud-Hettitisch origineel, de in 1966 te İnandık in een Oud-Hettitische archeologische context gevonden schenkingsoorkonde (1973). Deze tekst is bijzonder belangrijk, daar het hier een Oud-Hettitisch origineel uit de Oud-Hettitische periode betreft. De schenkingsoorkonde is in het Akkadisch gesteld, evenals de in de Hettitische hoofdstad gevonden teksten van het nauw verwante type der „Landschenkingsurkunden” (ook in Tarsus werd een tekst van dit type gevonden). Professor BALKAN heeft aangetoond dat op één punt van deze tekst het taalgebruik beïnvloed werd door het eigen Hettitische taaleigen van de schrijver, terwijl BALKAN tevens waarschijnlijk wist te maken dat een drietal van de in de tekst genoemde personen naast de koning zelf, van wie de rechtshandeling uitgaat (Hattusilis I onder zijn oorspronkelijke naam Tabarnas (II)), in andere teksten van dit tijdvak genoemd worden. Op grond van een vergelijking van de schriftvormen van de nieuwe „Schenkingsurkunde” met in Hattusa gevonden „Landschenkingsurkunden” en tevens aan de hand van een vertakking van de bovengenoemde prosopographische gronden heeft BALKAN mijns inziens overtuigend aangetoond dat ook een aantal van de „Landschenkingsurkunden” — eveneens als originelen — uit de tijd van Hattusilis I stammen (het laatste kwart van de 17e eeuw v. Chr. binnen het systeem van de zogenaamde Midden-chronologie). Voorafgaande aan de Hettitische teksten in de Oud-Hettitische schriftvorm, die immers vooralsnog allen als latere copieën in plaats van als originelen moeten gelden, kent men thans dus een groep van in het Akkadisch gestelde originelen in deze oude schriftvorm.

C. De lezing van het Hiëroglifisch-Luwische schrift

Aan het slot van een in *Phœnix* IX, 1 verschenen bespreking van de stand van zaken met betrekking tot de ontcijfering van het Hiëroglifisch-Luwische schrift werd erop gezinspeeld dat BOSSERT in zijn laatste drie artikelen in het tijdschrift *Orientalia* nieuwe voorstellen had geformuleerd op het punt van enkele der belangrijkste tekens van het Hiëroglifische schrift. Mis-

schien is het verschijnen van de samenvattende werken van LAROCHE en MERIGGI, die in deze bespreking centraal stonden, verantwoordelijk geweest voor het feit dat de revolutionaire voorstellen van BOSSERT — op een enkele aarzelende vermelding na — door geen der op dit vakgebied werkzame deskundigen in praktijk zijn gebracht, of zelfs serieus zijn overwogen. Vóór de afsluiting van de reeks overleed BOSSERT op 5 februari 1961. BOSSERT stelde in deze artikelen voor om het gewoonlijk als \bar{i} gelezen teken de waarde *za* te geven; *i* las BOSSERT als *zi*. Deze wijzigingen voerden tot de consequenties dat hij het teken *a* de waarde van *i* gaf en het teken \bar{a} de waarde *a*. Door de publicatie van deel II van het opgravingsrapport van Altintepe (Professor T. ÖZGÜÇ, 1969) kwam in deze situatie verandering. Zowel LAROCHE als een jeugdige Amerikaan, J. J. KLEIN, ontdekten dat een aantal korte teksten — in feite maataanduidingen —, die op schouders van in Altintepe gevonden pithoi geschreven staan, een frappante bevestiging leverden dat het traditioneel als \bar{i} gelezen teken inderdaad een sibilant-waarde (*s* of *z*) moest bezitten, zoals door BOSSERT was geponereerd. De bedoelde maataanduidingen komen elders in Urartu (zowel compleet als in een afkorting tot de eerste syllabes) in spijkerschriftschrijving voor. Men mag dus stellen dat de ontdekking van BOSSERT door een 'quasi-bilingue' zeker wordt gesteld. De consequenties voor de lezing van de klinkertekens, die BOSSERT aan zijn voorstel verbond, zijn vrijwel onontkoombaar en werden op een voortreffelijke wijze kort nadat LAROCHE zijn ontdekking in 1973 publiceerde en nog voordat het artikel van KLEIN in 1974 uitkwam door de Engelse geleerde J. D. HAWKINS in een gemeenschappelijke presentatie met Professor ANNA MORPURGO-DAVIES op een in London gehouden symposion (Juli 1973) met kracht van argumenten ondersteund, zoal niet bewezen. Tijdens hetzelfde symposion, dat aan de „The undeciphered languages” gewijd was, werd door de Duitser G. NEUMANN een voordracht gehouden, waarin deze — zonder dat hij van de ontdekking van LAROCHE en KLEIN kennis genomen had; HAWKINS en MORPURGO-DAVIES waren wel op de hoogte van de ontdekking van KLEIN — zeer dicht tot het standpunt van BOSSERT nader kwam. HAWKINS, MORPURGO-DAVIES en NEUMANN besloten samen te werken en het resultaat van hun gemeenschappelijke inspanning is inmiddels in 1974 onder de titel „Hittite Hieroglyphs and Luwian: New evidence for the connection” in de reeks „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen” verschenen. Zoals in de titel van deze publicatie tot uiting komt, leidt een aanvaarding van de voorstellen van BOSSERT tot lezingen in de late Hiërogllyphisch-Luwische teksten, die het Hiërogllyphisch-Luwisch zeer dicht bij het Spijkerschrift-Luwisch van het tweede millennium en het alfabetisch geschreven Lycisch van de 4e en 3e eeuw v. Chr. brengen. De

waarde van deze publicatie gaat ver uit boven die van een verlate adstructie van een vroeger voorstel. Een reeks van belangrijke grammaticale problemen, die BOSSERT onbesproken liet, worden er op zeer overtuigende wijze tot een oplossing gevoerd, zodat men zeggen kan dat de studie van het Hiëroglifisch-Luwisch in een sterke stroomversnelling gekomen is, dankzij de epigraphische resultaten van LAROCHE en KLEIN en de grammaticale — naast eveneens epigraphische — onderzoeken van HAWKINS, MORPURGO-DAVIES en NEUMANN.

D. De Ontdekking van een tijdelijke Hettitische residentie

De tweede in de reeks van drie belangrijke ontdekkingen van Professor LAROCHE, die in dit overzicht ter sprake zullen komen, heeft betrekking op de localisatie van Tarhuntassa, de tijdelijke hoofdstad van het Hettitische rijk in de tijd van Muwattallis (ca. 1310-1290 v. Chr.). In de zogenaamde 'Apologie' van Hattusilis III, een broer van Muwattallis en na de korte regering van Urhi-Tesub = Mursilis III eveneens Koning der Hettieten, wordt in een tweetal passages over deze residentie gesproken: „En in het tijdvak dat hij (Muwattallis) de troepen en wagenstrijders van het Hettitische gebied voor zich uit liet trekken en hen (naar elders) wegvoerde, nam hij vervolgens op één plek de Hettitische Goden en de Manes (der vroegere vorsten) bijeen en bracht hen omlaag naar de stad Tarhuntassa en hij vestigde zich in Tarhuntassa” (II: 50-54). En tegen het einde van de tekst: „En omdat de godheid, mijn Meesteres, mij op deze wijze uitverkoren had, deed ik in het geheel niets (onberadens) [en mi]jn [neef] Kuruntas nam ik op en op die plek, (de stad) Tarhuntassa, die mijn broer Muwattallis voor zichzelf als residentie gebouwd had, daar installeerde ik hem (Kuruntas) in het koningschap” (IV: 60-65).

Bij Franse onderzoeken ten Meydancık Kalesi in de nabijheid van Gülnar in het gebied aan de zuidkust van Turkije, dat tijdens de Klassieke periode Cilicia Tracheia, 'het ruwe Cilicië', genoemd werd, is, naar voor het eerst in de „Times” van 25 september 1973 (p. 7) gemeld werd en nadien in het „American Journal of Archaeology” van 1974 (78, p. 111) nader geadstrueerd werd, deze tijdelijke residentie en latere provincie-hoofdstad teruggevonden. Deze identificatie kan als uiterst waarschijnlijk gelden, omdat op één der pilaren van wat de voornaamste toegang genoemd wordt boven een reliëf een cartouche met de naam van Muwattallis gevonden werd, maar meer nog, omdat in de nabijheid op een hoeksteen een reliëf met de voorstelling en de naam van de locale heerser Kuruntas, de koning van Tarhuntassa, werd aangetroffen. De gevolgen van deze localisatie voor onze ideeën over de geografie van Zuidwest-Anatolië zullen ingrijpend zijn. Het

lijkt zeer waarschijnlijk dat LAROCHE erin slagen zal preciese identificaties voor te stellen voor de talloze 'landmarks', die in de grensbeschrijving van een bekend verdrag met een latere locale heerser over dit gebied (*KBo* IV 10) genoemd worden, terwijl ook de plaatsing van bv. de vazalstaat Mira-Kuwaliya opnieuw bezien zal moeten worden. In een enkele recente publicatie begint deze herwaardering van de geographie van het Zuidwesten reeds gestalte te krijgen.

E. *De trilingue uit Xanthos*

Als laatste in de reeks van belangrijke, nieuwe ontdekkingen op het vakgebied der Anatolische Talen verdient de vondst van een drietalige inscriptie in het Lycisch, het Grieks en het Aramees, die bij de onderzoeken van het Letoön in Xanthos (Lycië) door de Franse onderzoekers aangetroffen werd, een zeer nadrukkelijke vermelding. Deze unieke tekstvondst, die in 1973 werd gedaan, werd in het volgende jaar 1974 door de ontdekkers integraal gepubliceerd en dus onmiddellijk ter beschikking van de vakgenoten gesteld. De op 31 augustus van het jaar 1973 gevonden stèle (van kalksteen) werd ten Oosten van een als Tempel B aangeduid bouwwerk, dat uit de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. dateert, bedolven onder afgebroken stenen, die van een vooruitstekende rotswand afgefallen zijn, evenwijdig aan de buitenkant van een steunmuur aangetroffen. De stèle meet 1 m 35 bij 0.57 en 0.30 m en is aan de boven- en onderkant met lijstwerk versierd. Op de tegenover elkaar gelegen grote vlakken zijn respectievelijk 35 en 41 regels Griekse en Lycische tekst aangebracht, terwijl één der kleine vlakken een kortere Aramese tekst van 27 regels bevat. Het andere korte vlak werd glad gelaten. De bovenbedoelde publicatie kan men vinden in het juli-nummer van de „Comptes Rendus van de Académie des Inscriptions” van 1974 en deze publicatie staat op naam van H. METZGER (82-93; Grieks), E. LAROCHE (114-125; Lycisch) en A. DUPONT-SOMMER (132-149; Aramees). De drie versies zijn aan de instelling van een cultus voor Basileus Kaunios en een enigszins enigmatische Arkesimas ten tijde van Pixodarus, Satraap van Carië, gewijd. Het priesterschap wordt aan een zekere Simias en zijn nakomelingen toevertrouwd. Als onderdelen van de regeling wordt vermeld dat Simias vrijdom van belastingen werd verleend. Een perceel land wordt voor de cultus gereserveerd, uit de opbrengst waarvan de cultus blijkbaar bekostigd moet worden. De stad maar ook toekomstige vrijgelatenen zullen in de kosten participeren. De jaarlijkse en de maandelijksse offers worden precies vastgesteld, waarna de Lycische tekst nogmaals uitdrukkelijk stipuleert dat Simias en zijn nakomelingen als priester zullen fungeren. Dan wordt vermeld dat de overeenkomst (of 'het gebod'?)

met een eed bekrachtigd werd. Zij, die zich tegen de cultus of de priester(s) zullen keren, zullen verantwoordelijk zijn of schuldig staan tegenover Leto, haar kinderen en de nymphen.

Het belang van de trilingue wordt door LAROCHE met dat van de bilingue van Karatepe vergeleken. De verworvenheden van de op basis van een strikt comparatieve methode (d.w.z. door middel van intern-Lycische vergelijkingen) door de 'Scandinavische School' van THOMSEN, BUGGE, TORP (en de jonge PEDERSEN !) verkregen resultaten, maar ook de met een meer etymologizerende methode getrokken gevolgtrekkingen van hen, die het Lycisch met het Hettitisch en speciaal met het Luwisch vergeleken hebben — de oudere PEDERSEN, TRITSCH, LAROCHE en een aantal anderen — worden op een frappante wijze bevestigd. Enkele pronominale vormen zullen op basis van de trilingue iets anders opgevat moeten worden (-i niet slechts locativus maar ook dativus van het enclitisch pronomen; *ebette* — tenminste óók, zoniet uitsluitend — dat. plur. van het demonstratief pronomen *ebe-* = Hettitisch en Luwisch *aba-*, zoals overigens reeds door LAROCHE werd gesteld). De grootste winst van de trilingue is op het lexicale vlak gelegen. De overgrote meerderheid van de in de Lycische versie voorkomende woorden wordt namelijk ook in de overige, reeds bekende teksten aangetroffen. Recente gissingen van deskundigen als LAROCHE zelf, de Japanner KISHIMOTO, de tegenwoordig in de Verenigde Staten werkzame Rus SHEVOROSHKIN, en CARRUBA, worden op ondubbelzinnige wijze bevestigd. Andere Lycische stammen, die nog onbesproken gebleven waren, zijn nu dankzij de Griekse versie althans in hun meer algemene betekenisfeer bekend. Enkele interpretaties van vroeger blijken totaal verkeerd geweest te zijn. Daarnaast verdient het vermelding dat enkele Lycische grafteksten, die, zoals thans duidelijk wordt, een verwant onderwerp behandelen (het reserveren van een perceel land om uit de opbrengst de voortzetting van een dodencultus te verzekeren), een stuk begrijpelijker zijn geworden. Terwijl de Griekse versie mijns inziens het best als een lichtelijk verkorte versie van het Lycische origineel beschouwd kan worden en zich juist daar, waar de inhoud der regelingen bondiger uitgedrukt wordt, van dit origineel verwijderd, verschilt de Aramese inscriptie tamelijk sterk van het Lycisch en het Grieks. In de Aramese versie wordt een preciese datering gegeven (de maand Siwan van het eerste regeringsjaar van Artaxerxes (III), d.w.z. in juni-juli van het jaar 358 v. Chr.). Deze versie behelst alshetware een officiële acte van de kanselarij van de Satraap, waarin aan de door een eed bekrachtigde afspraak van de inwoners van Xanthos, dat rond het midden van de vierde eeuw kennelijk tweetalig, Lycisch en Grieks, geweest is, kracht van wet wordt verleend. Het uitgangspunt verschilt dus op een bijzonder karakteristieke

en historisch zeer interessante wijze van dat der Lycische en Griekse versies. De nieuwe lexicale gegevens zullen het mogelijk maken om een aantal reeds lang bekende teksten met vrucht opnieuw in studie te nemen, waarbij vooral het probleem der sancties van de Lycische grafteksten goede vooruitzichten biedt. Er tekent zich een merkwaardig verschil af tussen oorspronkelijk geheel in de religieuze sfeer gelegen Lycische sancties, die verwant zijn met de vervloekingsformules van de Hettitische staatsverdragen en de Hiëroglifisch-Luwische inscripties, en in wereldse, burgerlijke sfeer gelegen boetebepalingen van de Griekse inscripties uit Lycisch gebied, waarbij een aantal Lycische grafteksten misschien reeds door het Griekse systeem beïnvloed zouden kunnen zijn. Zowel het oude tekstmateriaal als de nieuwe trilingue zullen in de toekomst dus misschien aanleiding tot historisch getinte vertogen kunnen geven! Het heeft een ontnuchterend, maar misschien tevens psychologisch zeer wenselijk effect op de lezer dat de laatste regel der Lycische inscriptie, die geen duidelijke Griekse replica bezit, eigenlijk weer volstrekt onbegrijpelijk is. Het geringe getal der ogenschijnlijk meer historisch getinte Lycische inscripties, waaronder de beroemde Xanthos-stèle wel de belangrijkste is, zal daarom vermoedelijk pas na het vinden van nog meer en andere meertalige teksten met een redelijke kans op succes bestudeerd kunnen worden.

Amsterdam

PH. H. J. HOUWINK TEN CATE

EEN MYTHOLOGISCHE PAPYRUS IN DEN HAAG

De Egyptologie pleegt een bepaald genre handschriften uit de Eenentwintigste Dynastie (1075-950) *mythologische papyri* te noemen. Het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bezit er twee, het Haagse Meermanno-Westreenianum een derde. Van laatstgenoemd exemplaar (nr 37) werd in *Jaarbericht* I/5 van ons genootschap een tweetal scènes uitgegeven door Professor DE BUCK. Deze schreef destijds, in 1938, reeds, dat verdere publicatie ongetwijfeld gewenst zou zijn en van hetzelfde oordeel was Dr PIANKOFF, toen ik hem in 1958 bijgaande afbeelding (fig 93) voorlegde. Gaarne geef ik thans aan deze suggesties gevolg, dankzij vriendelijke toestemming van de Directie van het museum.

Het manuscript, uitgevoerd in zwart en rood, meet in totaal 266 bij 33 cm. De eigenaar wordt genoemd, noch individueel uitgebeeld, maar desondanks staat de functie van het stuk vast. Het is vervaardigd om bij de dood van een lid van de Thebaanse priesterschap mee begraven te worden. De afbeeldingen en teksten moesten het voortleven van de gestorvene bewerken. Deze taak hadden andere papyri, van het type *Amdoeat* of *Dodenboek*, eveneens. Maar, zoals dat ook geldt voor elk van die twee groepen, de „mythologische” vertonen een eigen karakter. Met *Amdoeat* hebben zij het overwegen van beeld tegenover woord gemeen. Met het *Dodenboek* het ontbreken van een thema, dat zich in de volgorde van de presentatie ontwikkelt.

De figuren in de „mythologische” handschriften lijken ten dele origineel te zijn. Ten dele zijn zij ontleend aan of geïnspireerd door oudere bronnen, die van het *Dodenboek* en die van de onderwereldliteratuur, waartoe *Amdoeat* behoort. Eerstgenoemde beïnvloeding blijkt in Leiden T 7 en T 9, de tweede treft men aan in M.-W. 37.

Ik laat thans de verschillende tafelen de revue passeren. Zoals steeds in de „mythologische” groep moet men daarbij van rechts naar links gaan.

Scène een. Als pendant van de ondergang wordt de zonsopgang uit de Dat (onderwereld) weergegeven, en wel tussen twee slangen en uit goddelijke mond. Zie DE BUCK, *JEOL* I/5, 306/9 met fig. 3.

Scène twee. De zonnegod triomfeert over zijn tegenstander, de Apofis-slang, die hem de verrijzing probeerde te verhinderen. DE BUCK, *a. v.*, 305/6 en fig. 3.

In de magische gedachtengang van de Egyptenaren verwezenlijken dergelijke (liefst veelvoudige) tekeningen de opkomst van de zon en daarmee tevens de herleving van de bezitter van het dokument. God en gestorvene, zijn navolger, hebben beiden die hulp dringend nodig.

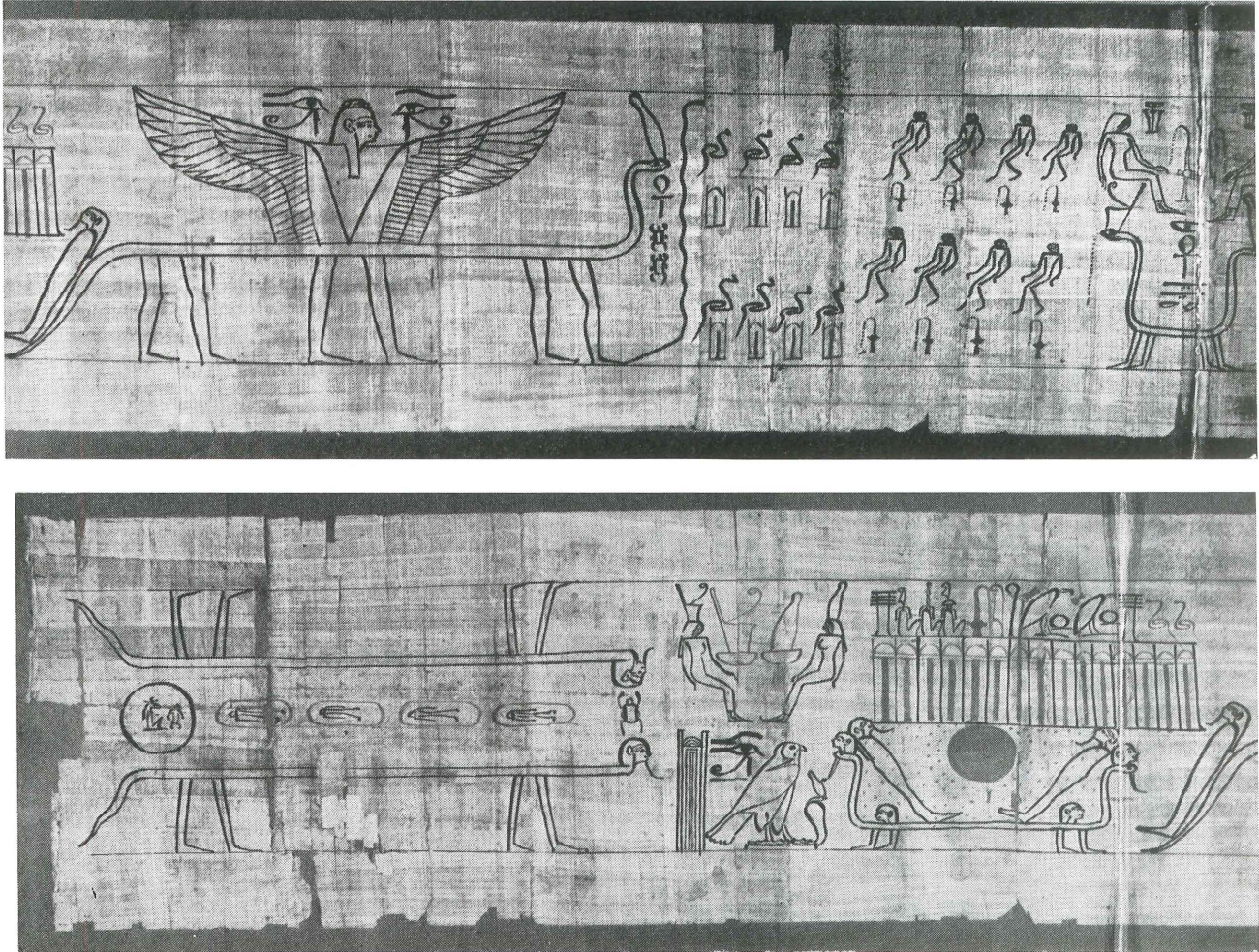

Fig. 93. Pap. Meermanno-Westreenianum 37. Boven: scènes 3-5; onder (voortzetting met geringe overlapping) scènes 6-10.
Foto A. Dingjan

Scène drie (onze fig. 93). De tweekoppige slang met benen heet in het bijschrift: „De heer van het leven der beide landen (= Egypte)”. Hij draagt rechts de witte kroon, links de rode. Daarmee korresponderen de „Vrouwe van Boven-Egypte” en de „Vrouwe van Beneden-Egypte”, de godinnen, die men erboven ziet zitten aan weerszijden van twee vlammen (vgl. sc. 4).

Dat aan een slang het hele land het leven dankt, is een gedachte, die bij scène 6 (en 5) nader ter sprake komt. Men kende aan dit dier het bezit van het leven toe, omdat men bij hem spontane geboorte uit de aarde (d.w.z. de daarin achtergelaten eieren) en periodieke lichamelijke vernieuwing (de huid!) meende waar te nemen.

Scène vier. Tweemaal vier figuren zijn hier tegenover elkaar geplaatst: goden boven vlammen en kobra's boven schrijnen. Een groepering als in het tweede geval krijgt elders (*Myth. Pap.* 24) de betiteling „Dat” en „Geheime Dat” mee. En de hoog opgerichte slang aan de linkerzijde lijkt sprekend op de „Deurwachter van de Dat” uit onze eerste scène. De gevolgtrekking lijkt niet gewaagd, dat dit tafreel de onderwereld voorstelt. De dode behoeft zo'n topografie om veilig de uitgang te bereiken, vanwaar hij herrijst. Voor de (weder)geboorte is een reiniging vereist, waartoe ook vuur dient. Mogelijk, maar niet zeker, is dat de betekenis van de vlammen, evenals in scène 3.

Scène vijf is bekend uit het elfde uur van *Amdoeat: Kunst*, afb. 20 en 25. Hier vergezellen de gevleugelde slang ook nog een kroon (zie sc. 3) en een opgerichte mummie (cf. sc. 6), terwijl hij „Leven der beide landen” heet. De zonnescijf op het hoofd van de mensvormige god ontbreekt, maar de beide wedzjatogen bevestigen (net als in sc. 8), dat zijn aard solair is. *Amdoeat* licht toe, dat hij uit de slang voortkomt. Naam en functie van het dier korresponderen met wat bij de scènes 3, 6, 8 en 10 opgemerkt wordt.

Scène zes wordt gevormd door een slang van het type van scène 3. Hij draagt bovendien twee mummies en in het midden ontwaart men de zonnescijf tegen een gestippelde achtergrond, die zand aanduidt. De bedoeling is duidelijk. Het generatieve vermogen van de slang doet de zon boven de Oostelijke woestijn opgaan: eenzelfde rollenverdeling als bij voorbeeld bij DE BUCK, *t. a. p.*, fig. 6. Het dier brengt ook de beide gebalsemde figuren tot opstanding. Blijkens een variant met bijschriften in *Myth. Pap.* 20 (vgl. 28) zijn zij verschijningsvormen van de god Osiris. Deze krijgt in *Myth. Pap.* 2 van een slang dezelfde assistentie.

Voor de Egyptenaar is zijn (voort)bestaan ondenkbaar zonder zon en Osiris. Het is inderdaad het „leven der beide landen” (sc. 3 en 5), dat de slang schenkt.

Daarboven presenteert *scène zeven* een rij schrijnen onder een fries van figuren. Van deze laatste roepen de twee kobra's en de vlam herinneringen op aan *scène 4*. Ook tussen gieren en de Dat bestaat er verband gezien de notities in *Myth. Pap.* 8 en 12. De aanwezigheid van het gepersonifiëerde Westen, ten slotte, draagt eveneens bij tot de overweging, of hier niet opnieuw de onderwereld getoond wordt.

De valk met de gekroonde kobra in *scène acht* is de opgaande zonnegod. Dat blijkt op een pyramidion uit de Negentiende Dynastie in Turijn. In ons geval en in *Myth. Pap.* 14 is niet de schijf, maar het wedzjatoog opgenomen. Kennelijk stijgt de vogel uit de slang op (cf. sc. 5): Turijn en pap. 14 laten klauwen en kobra in elkaar overgaan. Duidt de schrijn het dodenrijk aan (vgl. sc. 4 en 7), dat de valk daarbij achter zich laat?

Scène negen varieert *scène 3* (boven). De godinnen van de beide landshelften en de bijbehorende kronen geven aan, dat niet alleen de zon (sc. 8), doch ook heel Egypte het leven verwerft.

De kompositie van *scène tien* is m.i. ingegeven door het *Holenboek*. Dit maakt evenzeer als *Amdoeat* deel uit van de onderwereldliteratuur, maar papyri putten er slechts zelden uit. Herhaaldelijk is in dat „boek” de situatie terug te vinden, waarbij schijf en ovalen door slangen geflankeerd worden; een goed voorbeeld laat het eerste uur zien.

De nadere uitwerking vertoont echter typisch het stempel, dat ook de *scènes 3, 5, 6* (en *8*) kenmerkt. Getuige de skarabee (rechts) komt dankzij de slangen de zon opnieuw op. Deze is binnen zijn schijf (links) in twee fasen van zijn omloop uitgebeeld. Aan de linkerkant als de god met ramskop, zoals hij eveneens in *scène 2* optreedt. Aan de rechterzijde als dwerg — een interessante en zeldzame manifestatie.

Ook de personen in de ovalen verrijzen. Het *Holenboek* geeft op deze wijze godheden en mensen in hun graven weer. Men mag aannemen, dat tot hen de eigenaar van onze papyrus gerekend wordt. Als bij de zon is het nieuwe leven zijn deel.

Voorschoten

M. HEERMA VAN VOSS

Verwijzingen:

Holenboek: PIANKOFF, *Le Livre des Quererts*, Le Caire, 1946.

Kunst: HEERMA VAN VOSS, *Kunst voor de eeuwigheid*, Leiden, 1966.

Myth. Pap.: PIANKOFF-RAMBOVA, *Mythological Papyri*, New York, N.Y., 1957 (geciteerd met nr papyrus).

Turijn: foto: CALDERINI, in: CASTELLANI, *Storia delle Religioni*, I, [Torino, 1970], 710.

EEN DODENDOEK ALS DODENBOEK

Enkele jaren geleden werd University College van de stad Swansea (Abertawe) in Wales verrijkt met een verzameling Egyptische oudheden. Het is de (Sir Henry) Wellcome Collection; hij wordt beheerd door een Honorary Curator, Mevrouw Dr Kate BOSSE GRIFFITHS. Zij was zo vriendelijk mij te attenderen op de doek uit fig. 94, in het bijzonder op het detail van fig. 95. Aan haar dank ik ook de foto's en de toestemming tot publicatie.

Het betreft een gedeelte van een mummiekleed. Waarschijnlijk was dat een volledige lijkwade, maar vast staat het niet. PARLASCA verzamelde bij voorbeeld een aantal complete stukken van klein formaat, die in combinatie met andere een gestorvene moesten omhullen. Het onderhavige exemplaar meet thans 70 bij 45 cm. Het is beschilderd en beschreven (in geel, zwart, wit en rood); voorstellingen en bijschriften blijken ontleend te zijn aan het Dodenboek (Db). Die bijzonderheden maken het zeer interessant.

De naam van de eigenaar — vermoedelijk een man — luidt Hapi. De doek (W 869) werd gevonden te Rife in Boven-Egypte; de conservering is vooral te danken aan de Heer CLAGUE TAYLOR, RISW, te Swansea.

Van boven naar beneden gaande ontwaart men de volgende afbeeldingen.

Vignet van Db 1, ontleend aan de begrafenisstoet. Vier mannen schrijden voort; oorspronkelijk waren het er waarschijnlijk vijf. Op een onderstel dragen zij een boot, waarin de mummiekist rust omgeven door een schrijn. Zie fig. 95.

Vignet van Db 87, een slang. Deze wordt vergezeld door de bijbehorende titel: „Spreuk om zich in de Zoon der aarde te veranderen”. Men meende, dat dit dier op mysterieuze wijze uit de grond ontstond.

Vignet van Db 81 bij de „Spreuk om zich in een lotus te veranderen”. Evenals de slang zou de lotus het vermogen bezitten om uit zichzelf het nieuwe leven te ontwikkelen. Dat geloofde de Egyptenaar ook met betrekking tot de skarabee. Is dat de reden, dat die in plaats van de bloem werd weergegeven?

Vignet van Db 84, de „Spreuk om zich in een blauwe reiger te veranderen”. Eveneens aanwezig op een nog ongepubliceerd linnen fragment in Avignon.

Beneden links: *vignet van Db 80*, waarin men de gedaante van een god aanneemt.

Vignet van Db 126. Deze zee van vuur houdt — kennelijk als executieoord — nauw verband met het dodengericht (*Phœnix* 14, 165/71). Wie dit laatste goed doorstaat mag echter offers verwachten van de vier rechters, die ter plaatse in de gedaante van een baviaan de leiding hebben. Aan de onderzijde is één van de dieren duidelijk te zien.

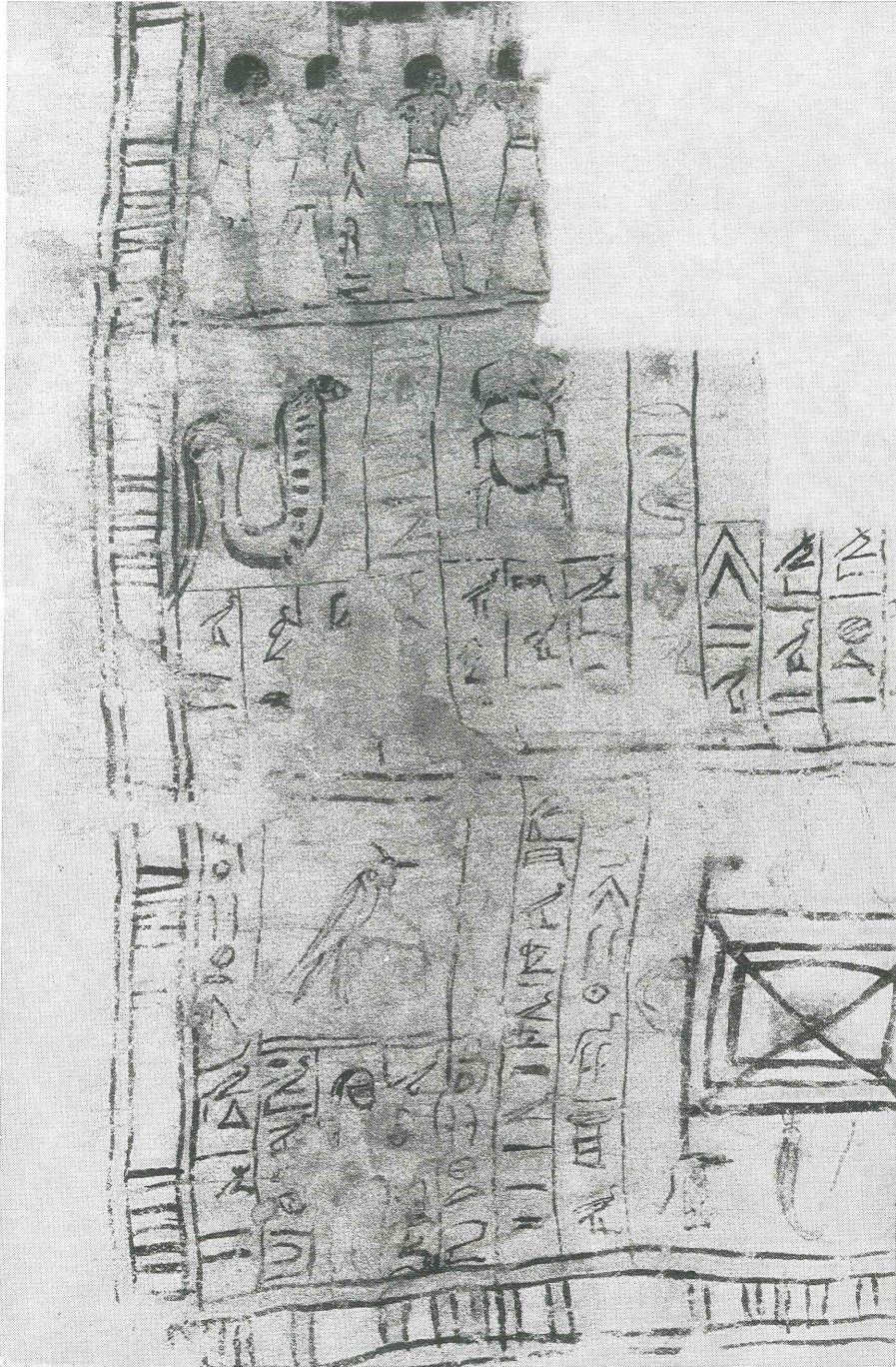

Fig. 94. Wellcome Collection, Swansea, Inv. Nr. W 869.

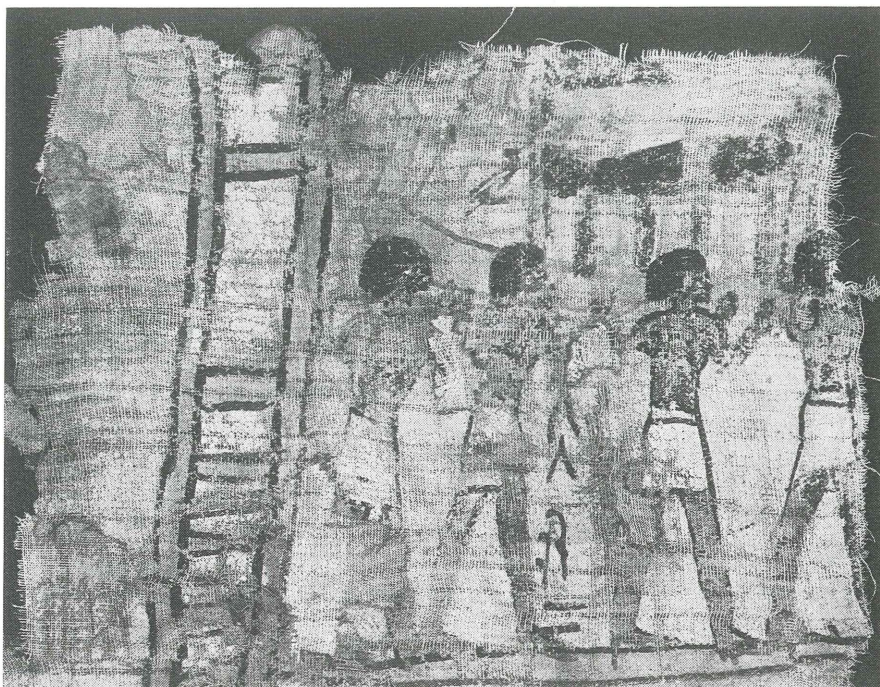

Fig. 95. Aanvullend detail bovenzijde. Uit de begrafenisstoet van Hapi.

Zoals men weet worden dergelijke beelden en teksten geacht hun doel krachtens hun magische aard te verwezenlijken. Wat is in ons geval hun doel?

De bavianen aan de vuurzee (*Db 126*) moeten Hapi eten en drinken garanderen. Dit vooronderstelt, dat hij bij de toetsing aan de norm voldaan heeft. Hij kan zijn bestaan dus voortzetten.

Dat nieuwe leven wordt ook gevoed door de identifikaties in *Db 81* en *87*. *Db 80* en *84* verruimen de mogelijkheden van de gestorvene eveneens; de nadruk ligt dan op zijn macht, respektievelijk bewegingsvrijheid. Wij zijn hier in de groep van de gedaanteverwisselingen, waarvoor ik *Phœnix 17*, 96/9 aandacht vroeg.

Al deze voorrechten zijn uiteraard alleen denkbaar, als Hapi eerst uit de dood herrezen is. In die primaire behoefte voorziet het vignet van *Db 1*. Het kompleks van funeraire ritën, waartoe zowel de balseming als de begrafenis behoort, is daarin samengevat. Want het optillen van de mummie is een zeer wezenlijke handeling. De dragers brengen immers de herleving op gang, zoals ik *Phœnix 14*, 128/32 besprak. Dat effect wordt nog versterkt

door het benutten van een boot. De toevoeging van deze boot is slechts uit enkele andere gevallen bekend, met name op muren van graven. Alle dateren uit de Ramessiedentijd, dat zijn de Negentiende en Twintigste Dynastie. Die omstandigheid helpt ons bij het vaststellen van de ouderdom.

Doeken, waar afbeeldingen uit het Db op geschilderd werden, zijn in het Nieuwe Rijk zeldzaam. Een onlangs door CAMINOS uitgegeven fragment in Hanover, New Hampshire, staat qua opzet dicht bij dat in Swansea; ook daarop komt Db 1 onder de uitgekozen illustraties voor. Ik plaats het op palaeografische gronden in de 19e Dynastie.

Hapi's eigendom komt evenmin voor een vroegere datering in aanmerking, ditmaal vanwege de onzorgvuldige behandeling van de tekst. Anderzijds biedt RANKE's *Personennamen* I, 238, 6 geen voorbeelden van de eigenaam, die jonger zijn dan de 20e Dynastie. Deze beide begrenzingsen zouden ons exemplaar aan de Ramessiedentijd toewijzen, hetgeen geheel overeenkomt met wat zojuist gesignaleerd werd t.a.v. het dragen van de kist in een boot. Ik schrijf de doek daarom aan de periode van de 19e-20e Dynastie toe, dat is tussen 1320 en 1075. In die tijd zijn inderdaad graven te Rife aangelegd.

Voorwerpen als dit vormen een nog te weinig benutte bron voor de kennis van het Dodenboek. Boeiender dan deze overweging is het besef, hoeveel de doek voor de bezitter betekend moet hebben. De toverkracht van beeld en schrift kwam reeds ter sprake. Mede daardoor hernieuwt en onderhoudt hij zijn leven en wel onder de best denkbare voorwaarden. De uitwerking van zulke middelen is naar Egyptisch geloof maximaal, wanneer men de gebruiker in lichamelijk contact ermee brengt. En dat is blijvend het geval, als hij in een dergelijke doek gewikkeld wordt. Zo zijn Hapi de vignetten als het ware op het hart gebonden en de teksten op het lijf geschreven.

Voorschoten

M. HEERMA VAN VOSS

Literatuur

Over het dragen van de dode in een boot:

ALTENMÜLLER, in *Lexikon der Ägyptologie*, I, Wiesbaden, 1974, 755.

HEERMA VAN VOSS, *Zwerfers van gene zijde*, Leiden, 1970, 11/2.

Over de funktie van een boot:

KRISTENSEN, *Symbol en werkelijkheid*, Arnhem, 1954, 177-203.

Gelijksoortige doeken:

CAMINOS, *JEA* 56 (1970), 117/22.

PARLASCA, *Mumienporträts und verwandte Denkmäler*, Wiesbaden, 1966, 153/7.

Foto's: Mr ROGER P. DAVIES.

ISRAELISCHE OPGRAVINGEN LANGS DE MUUR VAN DE TEMPELBERG *)

De opgravingen in Jerusalem door een team van israelische archeologen hebben in de laatste tijd de belangstelling van velen opgewekt, zij het wellicht meer om politieke redenen dan op grond van archeologische motieven.

Sinds 1968 zijn er in de oude stad van Jerusalem op verschillende plaatsen opgravingen gestart, waarvan die langs de westelijke en zuidelijke muur van de Haram esj-Sjarif — tevens de plaats van de westelijke en zuidelijke muur van het tempelplatform uit de tijd van Herodes — de meeste bekendheid genieten. Deze opgravingen staan onder leiding van professor B. MAZAR van de Hebreeuwse Universiteit van Jerusalem. Ook in de joodse wijk van de Oude Stad, die tijdens het Jordaanse bewind grotendeels werd geruïneerd, doet men op een aantal plaatsen onderzoek, alvorens met de herbouw te beginnen. Bijzonder belangwekkend is dit gedeelte van de stad, omdat men hoopt hier gegevens te kunnen vinden omtrent de bewoning en de ommuring van de westelijke heuvel. Prof. N. AVIGAD beschrijft in de verslagen die tot nu toe verschenen zijn ¹⁾ enkele resultaten van de opgravingen, die een bijdrage kunnen leveren tot de oplossing van deze veelomstreden vraag. Daarnaast worden opgravingen verricht door RUTH AMIRAN en A. EITAN op de binnenplaats van de Citadel ²⁾.

Ook op andere plaatsen in en buiten de oude stad werden en worden opgravingen verricht ³⁾, ten dele onder leiding van niet-israelische archeologen, bijv. KATHLEEN M. KENYON in de Davidsstad en langs de oostelijke muur van het tempelplatform ⁴⁾, D. BAHATH en M. BROSHI in de Armeense Tuin ⁵⁾. Wij beperken ons in dit artikel tot de belangrijkste israelische op-

*) Dit artikel kwam tot stand n.a.v. een lezing over dit onderwerp, die de schrijfster en Drs. F. J. HOOGEWOUDE voor het Palestijns Archeologisch Werkgezelschap hebben gehouden. Ook de uiteindelijke vormgeving van dit artikel is gebaseerd op deze samenwerking.

¹⁾ N. AVIGAD, 'Excavations in the Jewish Quarter of the Old City, Jerusalem 1969/70 (Preliminary Report)', *Israel Exploration Journal* 20, 1-2 (1970) 1-8; IDEM, 'Jerusalem 1970 (Preliminary Report II)', *IEJ* 20, 3-4 (1970) 129-140; IDEM, 'Jerusalem 1971 (Third Preliminary Report)', *IEJ* 22 (1972) 193-200.

²⁾ RUTH AMIRAN and A. EITAN, 'Excavations in the Courtyard of the Citadel, Jerusalem 1968/1969 (Preliminary Report)' *IEJ* 20 (1970) pp. 9-17.

³⁾ Zie voor een overzicht van de opgravingen: *Encyclopedia Judaica, Yearbook 1973*, Jerusalem 1973, 283; M. AVI-YONAH, 'Excavations in Jerusalem, Review and Evaluation', in: *Qadmoniot* V, 3-4 (19-20) 1972, 70-73 (Hebr.); eng. vert. in: *Christian News from Israel* XXIV, 1, 13 (1973) 41-49 = *Jerusalem Revealed*, 21-24. Zeer recent is verschenen: *Jerusalem Revealed, Archeology in the Holy City*, een vertaling van de artikelen die van 1968-1974 verschenen over de belangrijkste opgravingen in Jerusalem in *Qadmoniot*, uitgegeven door de Israel Exploration Society, Jerusalem.

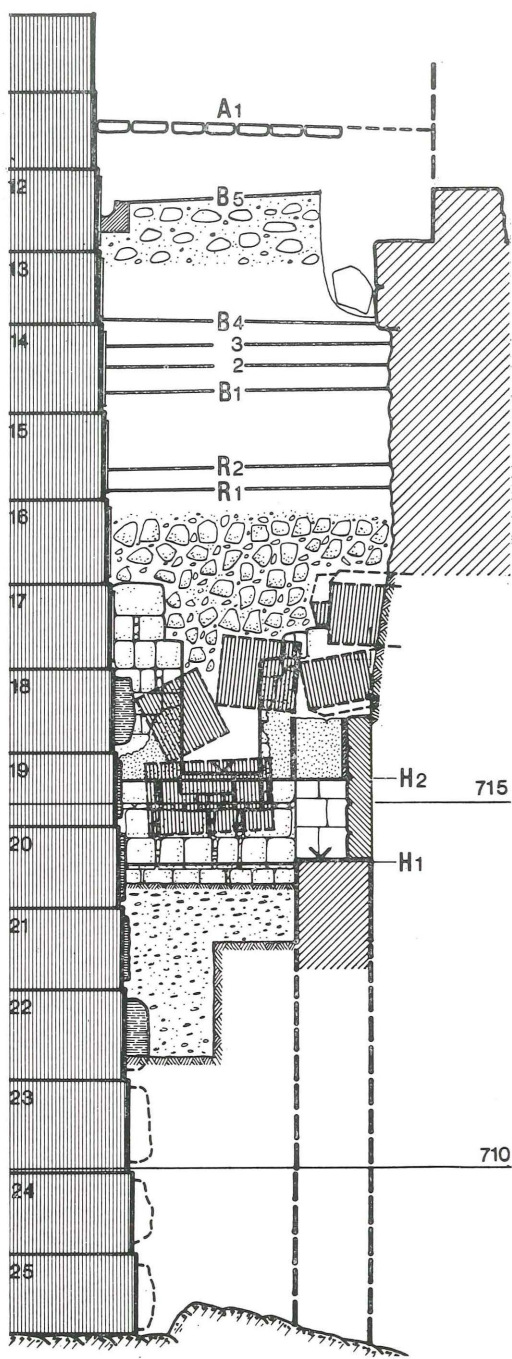
⁴⁾ KATHLEEN M. KENYON, *Digging up Jerusalem*, London 1974.

⁵⁾ D. BAHATH and M. BROSHI, 'Excavations in the Armenian Gardens' (Hebr.), *Qadm.* V, 3-4 (19-20) 1972, 102-103.

graving, nl. die langs de westelijke en zuidelijke muur van het tempelplatform. Op grond van de voorlopige verslagen en enkele artikelen van de leiding gevende archeologen die hierover verschenen ⁶⁾ zullen wij hiervan een overzicht trachten te geven. In deze verslagen zijn

⁶⁾ B. MAZAR, *The Excavations in the Old City of Jerusalem; Preliminary Report of the First Season 1968*. Jerusalem 1969 (in het vervolg aangeduid als *Exc. 1*); IDEM, *The Excavations in the Old City of Jerusalem near the Temple Mount; Preliminary Report of the Second and Third Seasons 1969-1970*. Jerusalem 1971 (in het vervolg *Exc. 2-3*); IDEM, 'Excavations near the Temple Mount (Hebr.)', *Qadm.* V, 3-4 (19-20) 1972, 74-90 (in het vervolg *Qadm.*); M. BEN-DOV, 'Excavations near the Temple Mount; the Early Islamic Periods (Hebr.)', *Qadm.* 112-117; *Finds from the Archeological Excavations near the Temple Mount*. Jerusalem z.j. (Catalogus); M. AVI-YONAH, *Archeological Research*, in: Israel Pocket Library, Jerusalem. Jerusalem 1973, 232-252 = artikel uit *Encyclopedia Judaica, Jerusalem 1971*, col. 1521-1537; *Encyclopedia Judaica, Yearbook 1973*, Jerusalem 1973: Archeological Research in Israel, 163-169; *Aangekondigd* bij uitgeverij Achiasaf, Tel Aviv, is een boek van B. MAZAR, in het Engels en het Hebreeuws, *The Western Wall and the Ophel Hill*.

Fig. 96. Doorsnede door straat langs de zuidelijke muur van de tempelberg (square E 6), in oostelijke richting gezien. In het midden grote stenen van het bovengedeelte van de zuidelijke muur naar beneden gevallen.

nog niet de laatste resultaten verwerkt maar het is toch mogelijk een inzicht te geven in het werk dat tussen 1968 en 1972 op het opgravingsterrein is verricht.

De opgravingen langs de zuidelijke en westelijke muur van het tempelplein zijn gestart in 1968. Het eerste seizoen werkte men voornamelijk in de omgeving van de zuidwestelijke punt van het tempelplatform. Later breidde men het werk verder uit, resp. in oostelijke richting — tot de 'dubbele Huldapoort' — en noordelijk tot voorbij de zogenaamde Robinsonboog, terwijl ook het terrein dat meer westelijk gelegen was werd onderzocht.

WARREN's beschrijvingen van zijn onderzoek in dit gebied in de jaren 1867-1870 ⁷⁾ waren bij deze opgravingen van grote waarde en werden ten dele daardoor geverifieerd ⁸⁾. Aan de hand van vondsten en watersystemen kwam men langs de zuidelijke muur tot een stratificatie (zie fig. 96). Hoewel ook uit de periode van de 12e tot de 18e eeuw vondsten werden gedaan, viel de aandacht vooral op strata uit de volgende perioden:

A. Vroeg-Arabisch: vanaf de Omayyaden (7e eeuw) tot en met de verovering door de Seldjukken in 1071.

B. Byzantijnse periode: vanaf Constantijn de Grote tot aan de verovering door de Arabieren (324-638).

R. Romeinse periode: Aelia Capitolina (70-324).

H. Herodiaanse periode; vanaf Herodes de Grote tot de verwoesting van Jerusalem (37 v. C.-70 n. C.).

Hieronder volgt een korte bespreking van deze vier perioden. Hierbij wordt vooral de nadruk gelegd op een aantal de aandacht trekkende vondsten. Op de 'gebruikelijke' vondsten — aardewerk, lampen, munten — wordt over het algemeen niet nader ingegaan.

a. Arabische periode (7e-8e eeuw)

Langs de westelijke en zuidelijke muur bevond zich een uitgestrekt terrein van ca. 7,5 dunam (7500 m²) met resten van gebouwen uit de tijd der Omayyaden (7e-8e eeuw). Langs de muur liepen twee geplaveide straten, die elkaar aan de zuidwestelijke punt ontmoetten. De straat in de richting van de Huldapoort is meer dan 70 m lang. Deze straat is tegelijk aangelegd met een groot gebouw aan de zuidkant van ca. 84 × 96 m ⁹⁾. Er is een drempel gevonden van een monumentale poort, die vanaf de straat in dit gebouw leidt. Behalve dit grote gebouw werden nog twee bouwwerken ontdekt uit dezelfde tijd, ten zuiden en ten zuidwesten. Het zuidelijker gelegen gebouw was aangelegd

⁷⁾ CH. W. WARREN, *Underground Jerusalem*, London 1876.

⁸⁾ *Exc.* 1, 3.

⁹⁾ *Exc.* 2-3, 39.

volgens hetzelfde plan, het meer naar het westen gelegen gebouw vertoonde een enigszins ander patroon, dat echter ook bekend is uit de Omayyaden-architectuur. Ook is in deze tijd een bres gerepareerd in de tempelmuur, die daar aan het einde van de Byzantijnse periode in was geslagen. Het geheel lijkt op een groots opgezet plan van de kaliefs (fig. 97).

Het grote gebouw was aangelegd rondom een open hof, die omgeven werd door overdekte galerijen. De ca. 80 cm uitstekende bases van de pilaren waarop de overkapping rustte zijn in grote getale blootgelegd. De galerijen

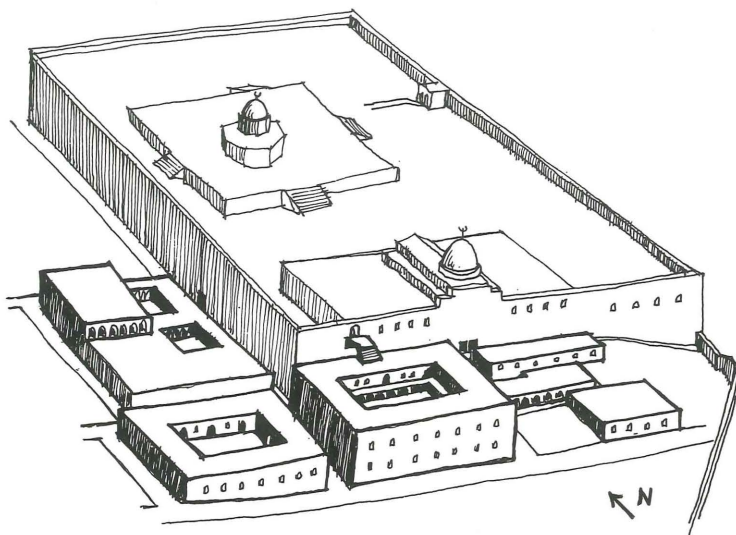

Fig. 97. Isometrische reconstructie van de gebouwen uit de Omayyadentijd aan de voet van de tempelberg.

Naar: Jerusalem Revealed, p. 97

waren ca. 17-20 m lang en 4-8 m breed. Het massieve karakter van de funderingen gaf aanleiding tot de gedachte dat het gebouw uit meer dan één verdieping moet hebben bestaan— ook de waterafvoer en architectonische fragmenten wijzen hierop. Men vermoedt dat er een brug is geweest die een directe verbinding vormde tussen het gebouw en de Hāram. Men neemt dan ook aan dat dit gebouw het paleis was van de kaliefs van Jerusalem (fig. 98).

In de westelijke vleugel van dit gebouwencomplex legde men gedeeltelijk een terrein bloot, dat wijst op de aanleg van een badhuis. In de volgende verslagen zal dit wellicht nader aan de orde komen.

Het plan van de situering der gebouwen is te vergelijken met soortgelijke projecten gebouwd door Omayyadenkaliefs in o.a. Syrië en Transjordanië,

terwijl de opgravers ook wijzen op Khirbet el-Miniye bij het meer van Galilea¹⁰). Als bouwer van het complex vermoedt men kalief El-Walid (705-715).

Na de grondige verwoesting, die o.a. het gevolg was van een sterke aardbeving in 747/8 zijn delen ervan opnieuw gebruikt bij de bouw van veel eenvoudiger constructies uit de 9e eeuw (kapitelen, drempels, zuilen). Onder de vloer van deze nieuwe gebouwen uit de Abassidentijd vond men veel materiaal uit de 8e eeuw. Onder de originele vloer lag een netwerk van kanalen, watertoevoer- en rioleringsbuizen, die veel aardewerk — scherven vooral, maar sommige stukken waren nog volkomen gaaf — bevatten uit de periode van de Omayyaden.

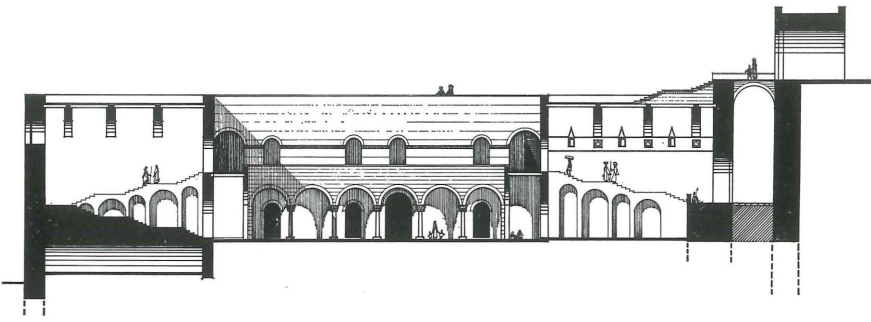

Fig. 98. Doorsnede door het westelijke deel van het tweede Omayyaden-gebouw, in westelijke richting gezien.

Naar: Jerusalem Revealed, p. 101

Uit de latere periode verdienen nog aparte vermelding een tweetal arabishe inscripties uit de 11e eeuw, die zijn ontdekt bij opgravingen langs de westelijke muur¹¹).

b. Byzantijnse periode (4e-6e eeuw)

Toen men het gebied aan de oostelijke zijde van het genoemde grote Omayyadengebouw ging onderzoeken met het oog op de ligging en het plan van de oostelijke hallen en de oostelijke ingang, kwamen onder het plaveisel twee Laat-byzantijnse bouwwerken te voorschijn (loci 3067, 3068), waarschijnlijk uit de periode tussen Justinianus (527-565) en de Perzische invasie in 614. Het bouwplan van deze huizen was identiek, ook de methode van constructie: gelijk geplaatste ramen, eenzelfde pleisterlaag. Bij beide is de kamer waar men via een kleine hof in het oosten binnenkomt, voorzien

¹⁰) *Op. cit.*, 37, noot 2.

¹¹) M. SHARON, 'Arabic Inscriptions from Jerusalem', *IEJ* 23,4 (1973), 214-20.

van een mozaïek, iets wat in later gevonden Byzantijnse huizen vaker voorkwam. Op één van de mozaïeken las men de Griekse inscriptie (fig. 99):

ΕΥΤΥΧΩΣ ΤΟΙΣ ΩΔΕ [Ο]ΥΣΙΝ

'gelukkig voor hen die hier [wo]nen'¹²⁾

Op het overige opgravingsterrein, bij de zuidwestpunt van de muur en verder naar het westen werden meerdere gebouwen gevonden, soms bewaard gebleven tot en met de helft van de muur van de tweede verdieping. De

Fig. 99. Byzantijns mozaïek met Griekse inscriptie, gevonden in woonhuis nabij de trap die naar de Dubbele Poort leidt.
Naar: *Qadmoniot V*, 3/4 (1972), p. 85

Laat-byzantijnse bouwwerken vormden naar alle waarschijnlijkheid een christelijke wijk aan de voet van de tempelberg, waaraan een einde kwam bij de Perzische invasie van 614. In de huizen deed men vele vondsten: aardewerk, maar ook veel bronzen voorwerpen, waaronder een fraaie wierookbrander.

De meest interessante vondst uit de Byzantijnse periode is een inscriptie ingegrift in de 15e rij van de grote stenen die de tempelmuur vormden, in de westelijke muur bij de Robinsonboog, vlak boven de Byzantijnse straat:

¹²⁾ *Qadm.* 85; *Jerusalem Revealed*, 38.

wr^oytm wśś lbkm w^cšmwtm kdš^o

'en gij zult zien en uw hart zal zich verheugen en hun beenderen als gras'

een citaat naar Jes. 66 : 14¹³). Op stratigrafische en paleografische gronden¹⁴) neemt men aan dat deze inscriptie dateert uit de korte periode (362/3) waarin de Joden onder keizer Julianus (Apostata) toestemming kregen om de tempel te herbouwen. Deze woorden geven dan uitdrukking aan de gevoelens waarmee men deze gebeurtenissen beleefde.

c. Romeinse periode (2e-3e eeuw)

Na de verwoesting van Jerusalem in 70 bleef het Romeinse 10e legioen in en om Jerusalem gelegerd. Er zijn sporen gevonden van Romeinse kampermenten rond de tempelberg. Men heeft er overblijfselen gevonden van constructies als waterwerken en fortificaties. Ook zijn er sporen gevonden van gebouwen vanaf de tijd van Hadrianus (117-138) tot aan het eind van de 3e eeuw. Een aantal van de Vroeg-byzantijnse gebouwen zijn gesitueerd boven Romeinse huizen — zo wezen vondsten er bijv. op dat de lagere gedeelten, kelder, sousterrain, van gebouw locus 3067 (zie boven) reeds in gebruik waren in de Romeinse tijd¹⁵). In de buurt van het complex waar dit huis deel van uitmaakte vond men o.a. het marmeren torso van een jonge man en inscripties waarvan één gewijd aan Vespasianus en Titus¹⁶) en één uit de tijd van Septimus Severus en Caracalla, die opnieuw was gebruikt in een plaveisel uit de Omayyadentijd¹⁷).

Ook in de strook die ligt in het verlengde van de zuidelijke tempelmuur in de buurt van de pijler van de Robinsonboog trof men een soortgelijke stratificatie aan. Daar werd een groot gebouw ontdekt, dat gedeeltelijk gebouwd was boven de resten van een Herodiaans huis. Het gebouw in zijn oudere fase behoorde tot de periode van Aelia Capitolina; waarschijnlijk was er een bakkerij gevestigd, getuige de grote ronde ovens die in de vloer werden aangetroffen. In een latere fase — Vroeg-byzantijns — is dit oudere gedeelte opmerkelijk goed bewaard gebleven.

d. Herodiaanse periode (1e eeuw v. C.-1e eeuw n. C.)

Alles wijst er bij deze opgravingen op dat tijdens de regering van Herodes de Grote (37-4 v. C.) en ook onder zijn opvolgers Agrippa I en II dit ter-

¹³) Exc. 2-3, 22; *Inscriptions Revealed, Jerusalem 1973 (catalogus)*, 170v. (Hebr.), 77 (Eng).

¹⁴) Exc. 2-3, 23, noot 17.

¹⁵) Exc. 2-3, 35.

¹⁶) B. MAZAR, *Qadm.*, 83-4; *Jerusalem Revealed*, 33; M. GICHON and B. H. ISAAC, 'A Flavian Inscription from Jerusalem', *IEJ* 24,2 (1974), 117-123.

¹⁷) M. AVI-YONAH, 'The Latin Inscription from the Excavations in Jerusalem', in: *Exc 1*, 22-24.

rein het toneel was van grote bouwactiviteit en reconstructie. Bekend is de uitbreiding van het tempelplateau naar het westen en het zuiden, gesteund door muren van vele rijen (34) immense stenen. Gegevens omtrent de grootte van deze uitbreiding zijn niet exact te geven, omdat men daarvoor het gebied van de voor de Mohammedanen zeer heilige H̄aram esj-Sjarif zou moeten onderzoeken, waarbij men dan trouwens ook met bezwaren zou moeten rekenen van orthodox joodse zijde. Men beperkt zich dus tot het gebied rond de tempelberg.

Flavius Josephus geeft in zijn *Antiquitates* XV een beschrijving van Herodes' bouwactiviteit op en rondom het tempelplein. Hij vermeldt daarbij de beide Huldapoorten en roemt de Koninklijke Stoa langs de zuidelijke muur (XV, 411-416).

Bij de opgravingen ontdekte men zowel langs de westelijke als langs de zuidelijke muur een straat — resp. 12.50 en 6.60 m breed — geplaveid met grote stenen platen. Vanaf de zuidwestelijke hoek liep de straat naar het oosten iets omhoog. In de lengte is van deze zuidelijke straat slechts 11.20 m. bewaard gebleven, de rest is verwoest; waarschijnlijk werden de stenen plavuizen gebruikt door de bouwers van Aelia Capitolina. Onder de beide straten vond men een aantal rijen onderaardse kamers (gemiddeld 3.40 m × 2.80 m). En reeds bekend uit WARREN's beschrijvingen waren de waterkanalen die men onder beide straten aantrof.

Bij de woesting van de tempel in 70 zijn enkele van de reusachtige steenblokken van grote hoogte uit de muur naar beneden gestort, dwars door de geplaveide straat en de onderaardse kamers heen (zie fig. 1). Op één hiervan (afmetingen 2.43 × 1.04 × 1 m) las men de inscriptie (fig. 100):

lbyt btqy^ob lbk[ryz]

'naar de plaats/het huis van het (sjo^ofar) blazen om [aan te kondigen] ¹⁸).

Flavius Josephus vermeldt (*Bell. Jud.* IV, 582) een toren op het tempelplein op de plaats waar bij begin en einde van de Sabbath de trompet werd geblazen. De gevonden steen heeft naar men aanneemt gefungeerd als bovenste hoeksteen van de toren, de plaats waar de priester op de *sjo^ofar* blies. Bij de dubbele Huldapoort in de zuidelijk muur legde men een monumentaal trappenstelsel bloot met een breedte van ca. 64 m; 30 treden leidden van de lager gelegen Davidsstad naar de ingang tot het tempelplein. Sommige stenen hiervan hebben afmetingen van 2.5 bij 3.5 m. De trappen zijn omgeven door een plein met een breedte van 13.80 m dat zich langs de hele zuidelijke straat uitstrekt. Dit trappenstelsel is tot op de dag van vandaag een van de meest indrukwekkende gedeelten van deze opgravingen.

¹⁸) *Inscriptions Reveal*, 165 (Hebr.), 76 (Eng.); *Jerusalem Revealed*, 35.

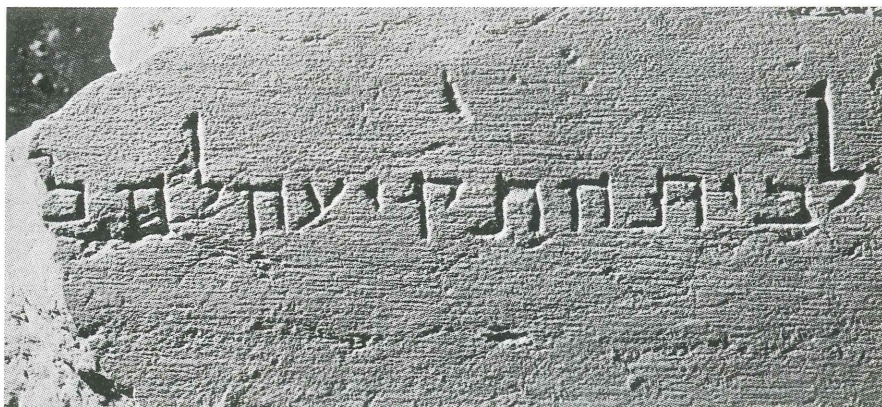

Fig. 100. Hebreeuwse inscriptie op steenblok afkomstig van een toren aan het tempelplein.
Naar: Jerusalem Revealed, p. 35

Aan het westelijke gedeelte van de tempelmuur bevindt zich een stuk van een boog, waarvan aangenomen werd dat deze het begin was van een brug die, evenals de 'Wilsonboog', een verbinding vormde met de westelijke heuvel. WARREN beschrijft¹⁹⁾ dat hij in de westelijke richting een aantal pijlers van deze brug heeft gevonden, maar behalve één grote constructie aan de voet van de muur hebben de huidige opgravers hiervan geen spoor gevonden. Wel vond men delen van fundamenteën verder naar het zuiden. Aan de hand van de funderingen en architectonische fragmenten heeft men geconcludeerd dat de 'boog van Robinson' deel uitmaakte van een trappensysteem dat vanaf de straat onderaan de tempelmuur omhoog voerde tot aan de Koninklijke Stoa (fig. 101).

De vondsten uit de tijd van Herodes en diens opvolgers zijn vele. Aardewerk, voor een deel beschilderd met fraaie, abstract aandoende motieven, zogenaamd Pseudo-Nabatees²⁰⁾, meestal lokaal van aard; een grote hoeveelheid munten en verschillende andere kleine voorwerpen. Vermeldenswaard is de 'grbn-offer inscriptie' aangebracht op een stenen voorwerp, waarschijnlijk een pootje van een vat (hoogte 1.4, diam. 2.9 cm.), waaronder twee vogels zijn ingegrift²¹⁾. Men denkt hierbij aan Lev. 12 : 8, een tekst over de reiniging van de vrouw na de geboorte van een kind waarbij gesproken wordt over een offer van twee vogels — duiven. Men heeft hier dan te maken met een object dat direct met de tempelcultus in verband staat.

Ook vond men een klein formaat zonnewijzer uit de Herodiaanse tijd

¹⁹⁾ CH. W. WARREN, *Recovery of Jerusalem*, London 1871, 95-103.

²⁰⁾ *Qadm.*, foto vóór 89.

²¹⁾ *Inscriptions Revealed*, 164 (Hebr.), 75 (Eng.).

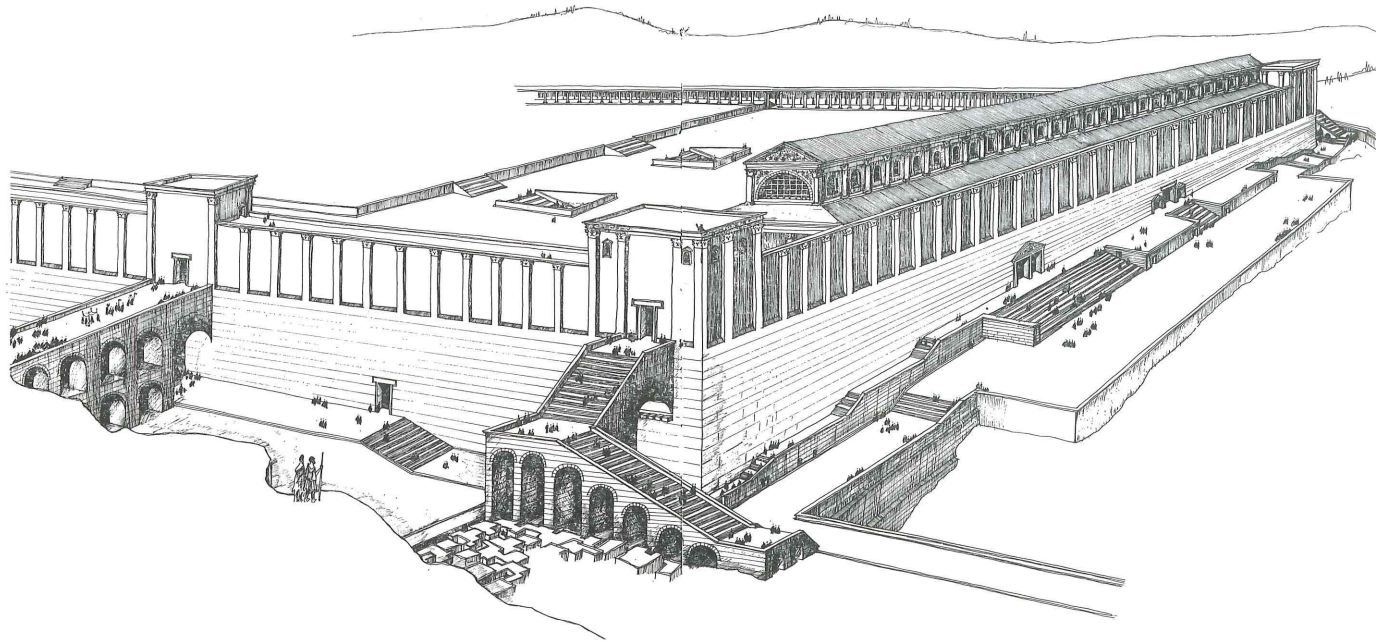

Fig. 101. Reconstructie van de zuidelijke en westelijke muur van de tempelberg tijdens de Herodiaanse periode. Op de westelijke hoek de trappenopgang, leidende naar de Koninklijke Stoa; in de zuidelijke muur de Huldapoort.

Naar: *Qadmoniot V*, 3/4 (1972), p. 78/9

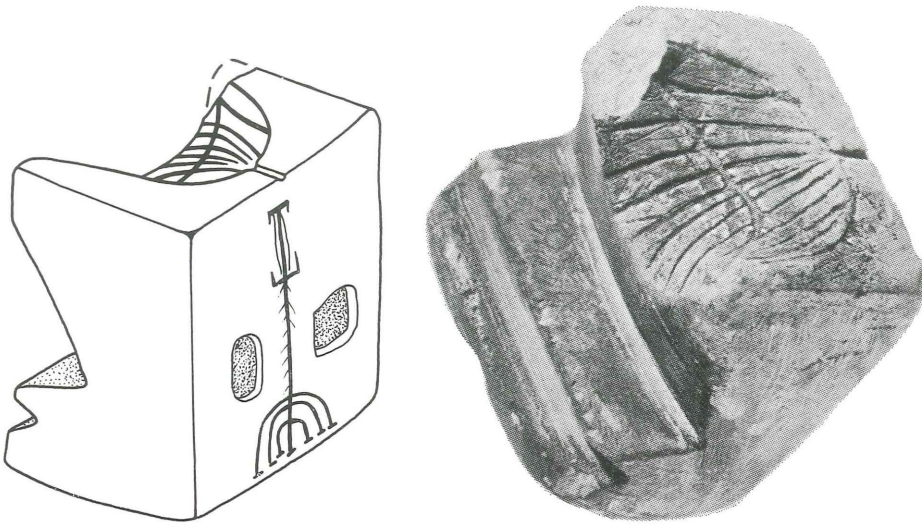

Fig. 102. Zonnewijzer, met op de achterzijde een ingegrifte menorah, uit de Herodiaanse tijd.
Naar: Qadmoniot V, 3/4 (1972), p. 82

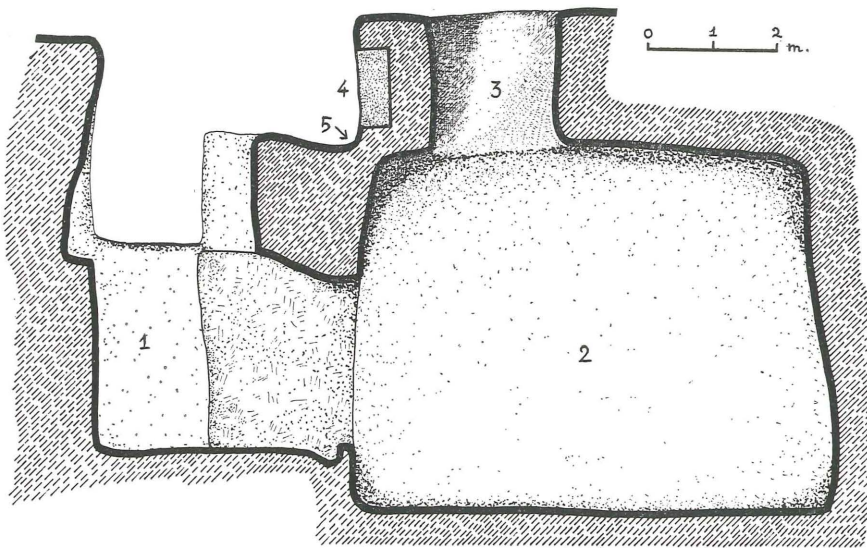

Fig. 103. Plattegrond en doorsnede van een rotsgraf uit de 8e-7e eeuw v. Chr., ontdekt in de helling van de heuvel ten westen van de tempelberg. Verklaring: 1: verticale schacht, 2: grafkamer; 3: *nēfēs̄j*; 4: nis voor plaat met inscriptie; 5: het punt waar grafrovers zich een toegang tot het graf geforceerd hadden.

Naar: B. Mazar, Exc. 2-3, p. 26

(6.2 × 5.5 × 4.7 cm) met aan de achterzijde een ingegrifte menorah (fig. 102). Er werden voorts een aantal vondsten gedaan uit de tijd voorafgaand aan de Herodiaanse periode — heel weinig uit de Perzische tijd, iets meer uit de Hellenistische periode, maar toch te weinig om een duidelijk beeld te krijgen over de situatie in die tijd.

e. Periode van de Judese koningen (8e-7e eeuw v. C.)

Wel vond men tot veler verbazing in de helling van de heuvel ten westen van de tempelberg een aantal graven, die met grote waarschijnlijkheid zijn toe te schrijven aan de periode van de Judese koningen (8e-7e eeuw v. C.). Alle graven waren geplunderd, sommige waren in latere perioden opnieuw gebruikt, bijv. als cisternen. Slechts in één ervan heeft men een concentratie van ca. 250 stuks aardewerk aangetroffen uit de 8e en 7e eeuw v. C., waarvan een aantal met inscriptie, waarbij waarschijnlijk ook de naam van Jesaja voorkomt²²). Het model van de graven was bekend bijv. uit Achziv (West-Galilea) en van Phoenicische graven uit dezelfde tijd: een vierkante schacht uitgehakt in de rots, vanwaaruit men een bepleisterde begrafenisruimte kon bereiken. In het plafond van deze ruimte bevond zich een verbinding naar buiten — de *nèfèsj* — die soms was afgesloten door metselwerk en zo een soort grafmonument vormde. Boven de ingang van één van de graven was een nis uitgehouwen om een gedenkplaat aan te brengen (fig. 103).

In het puin dat men in een aantal graven vond trof men ook handvaten aan met het bekende 'lammèlèk-stempel', met de afbeelding van de 'geveugelde boekrol' en de vermelding van een plaats (bijv. Zif). Men vermoedt dat de graven al zijn ontruimd in een vroege periode, onder koning Josia of Manasse, toen men de westelijke heuvel systematisch ging bebouwen en de graven verplaatst moesten worden.

Op de vragen omtrent de bewoning van de westelijke heuvel willen wij in een volgend artikel, waarbij o.a. de opgravingen in de joodse wijk aan de orde komen, graag ingaan.

Amsterdam
maart 1975

J. L. BLOK-V. D. BOOGERT

De Israel Exploration Society was zo vriendelijk toestemming te verlenen tot het gebruik van de illustraties voor dit artikel.

²²) *lyšc bw, Exc. 2-3, 28.*

WAS EEN PESTEPIDEMIE DE OORZAAK VAN DE ONDERGANG
VAN HET NIEUWSUMERISCHE RIJK? *)

I

1. De val van het rijk van de derde dynastie van Ur, rond 2000 v. C., is een der belangrijkste gebeurtenissen uit de geschiedenis van het oude Mesopotamië. Dit rijk, gesticht door de grote vorst Urnammu (op wiens naam de eerste legale codex staat) rond 2115 v. C., beleefde zijn grootste bloei onder koning Šulgi, over wiens roemrijke heldendaden, evenals zijn culturele en bestuurlijke werkzaamheden we horen in een ganse reeks van „Hymnen” die de koning liet vervaardigen. Alhoewel er reeds zeer veel vermenging had plaatsgevonden tussen Semietische en Sumerische bevolkingsdelen, kan men deze periode toch wel kenmerken als hoogste top van de Sumerische cultuur. Het rijk is één, welvarend en goed georganiseerd. Handel en nijverheid bloeien, evenals kunst en letterkunde (de grote open-cyclus van Uruk gaat waarschijnlijk terug op deze tijd). Buitenlandse betrekkingen zijn uitgebreid, en het is meestal zo, dat Sumer de machtigste partij is. Alhoewel de grenzen wel af en toe bedreigd worden, heerst er toch overal rust en welvaart. En deze toestand schijnt voort te duren tot ergens in het midden van de regering van de laatste koning, Ibbi-Sin. Dan, in 2006 v. C., gaat de Rijkshoofdstad ten onder — gans Sumer wordt verwoest, en de koning als gevangene naar Elam weggevoerd. Niet alleen betekent dit het einde van de Sumeriërs als politieke macht, maar waarschijnlijk ook als culturele entiteit. Een ganse wereld is teloorgegaan, en in de volgende periode vinden we slechts een samenstel van kleinere staatjes, dat langzaam zal leiden naar de eerder ephemere macht van Babylon in de periode van Hammurabi.

Nu is deze ondergang bijzonder moeilijk te verklaren. Het probleem wordt goed weergegeven door TH. JACOBSEN: „Hoe een Rijk als dat van de derde dynastie van Ur ... zo snel en zo volledig kon teloorgaan, zonder druk van enige vijandelijke staat van vergelijkbare grootte, is werkelijk raadselachtig!”¹⁾ Men heeft nog geen afdoende historische verklaring kunnen vinden.

In de discussie zijn m.i. de twee literaire klaagzangen, die over dit feit handelen, nog niet genoeg aan bod gekomen. Het lijkt mij erg waarschijnlijk,

*) Deze bijdrage is een samenvatting van enkele hoofdstukken uit de dissertatie waarmee de auteur op 20-2-1975 promoveerde aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Deze dissertatie, waarvan het hoofddeel een nieuwe uitgave met vertaling, commentaar en analyse van de tekst LU (zie I par. 2) is, zal in de nabije toekomst verschijnen.

¹⁾ TH. JACOBSEN, “The Reign of Ibbi-Suen” in *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 7 (1953), p. 36.

dat deze teksten, hoewel ze niet op de eerste plaats zo bedoeld zijn, toch een zeer waardevolle bijdrage kunnen leveren. Immers, zij zijn door de volgende geslachten gebruikt als herdenkingsliederen van de grote ramp die Sumer vernietigde. En uit deze klaagzangen kunnen we opmaken dat, voor de Sumeriërs althans, het Rijk is tenondergegaan aan een catastrophale combinatie van droogte, hongersnood en pest — een combinatie die *als gevolg* had dat vreemde legers tenslotte de hoofdstad Ur konden verwoesten.

2. Het is misschien niet overbodig beide teksten even kort voor te stellen.

De oudst bekende, die nu meestal afgekort wordt als LU (Lamentation over Ur), werd reeds in 1940 op een voorbeeldige manier door KRAMER uitgegeven ²⁾. Hij is ingedeeld in 11 zangen, waarvan de eerste (een litanie van een aantal verwoeste heiligdommen) vermoedelijk een later toevoegsel is. Zang II geeft de werkelijke inleiding op het gedicht, dat als volgt gestructureerd is: in zangen III en IV zien we hoe de stadsgodin van Ur, genaamd Ningal, het sombere lot van haar stad voorvoelt (misschien een profetische droom?) en tracht dit lot nog te keren door een tussenkomst in de raad der goden, die tot de vernieling besloten hebben. Dit mag echter niet baten, en in zangen V en VI zien we dat de stad verwoest wordt door een bovennatuurlijke Storm (V). Dan wordt weergegeven hoe in de stad, door die Storm, bijna iedereen gestorven is (VI). Tegen het einde van zang VI verlaat de stadsgodin dan ook de stad; als gevolg hiervan vallen vreemde volkeren binnen, voltooiën de vernieling en voeren de weinige overlevenden mee in ballingschap. Vanuit deze ballingschapssituatie krijgen we dan de werkelijke 'lamentaties' in zangen VII en VIII, in de mond gelegd van de godin en het volk. Het lied eindigt met een driedelig gebed (zangen IX, X en XI), dat de storm nooit moge weerkeren en dat de stadsgoden mogen terugkeren (fig. 104).

3. De tweede klaagzang noemt men gewoonlijk LSur (Lamentation over

Sumer and Ur) ³⁾. Deze tekst is veel meer 'historisch' van aard en bestaat uit slechts 5 zangen, alhoewel iets langer dan LU. In zang I wordt, als inleiding, een schildering gegeven van de verstrekkende gevolgen van de verwoesting. Daarna wordt aangeduid dat het gaat om een onherroepelijke beslissing der goden en het naderende onheil wordt als een Storm beschreven. In zang II, verreweg de belangrijkste, wordt, op een historisch volstrekt

²⁾ S. N. KRAMER, *Lamentation over the Destruction of Ur* (= AS 12), Chicago, 1940.

³⁾ Deze belangrijke tekst bestaat nog niet in een volledige uitgave. Voorlopig raadplegen de vertaling van KRAMER in *ANET, Supplement* pp. 611-619, en zijn inleidende opmerkingen in *Ur Excavations, Texts* vol. VI/2, London, 1966, p. 1.

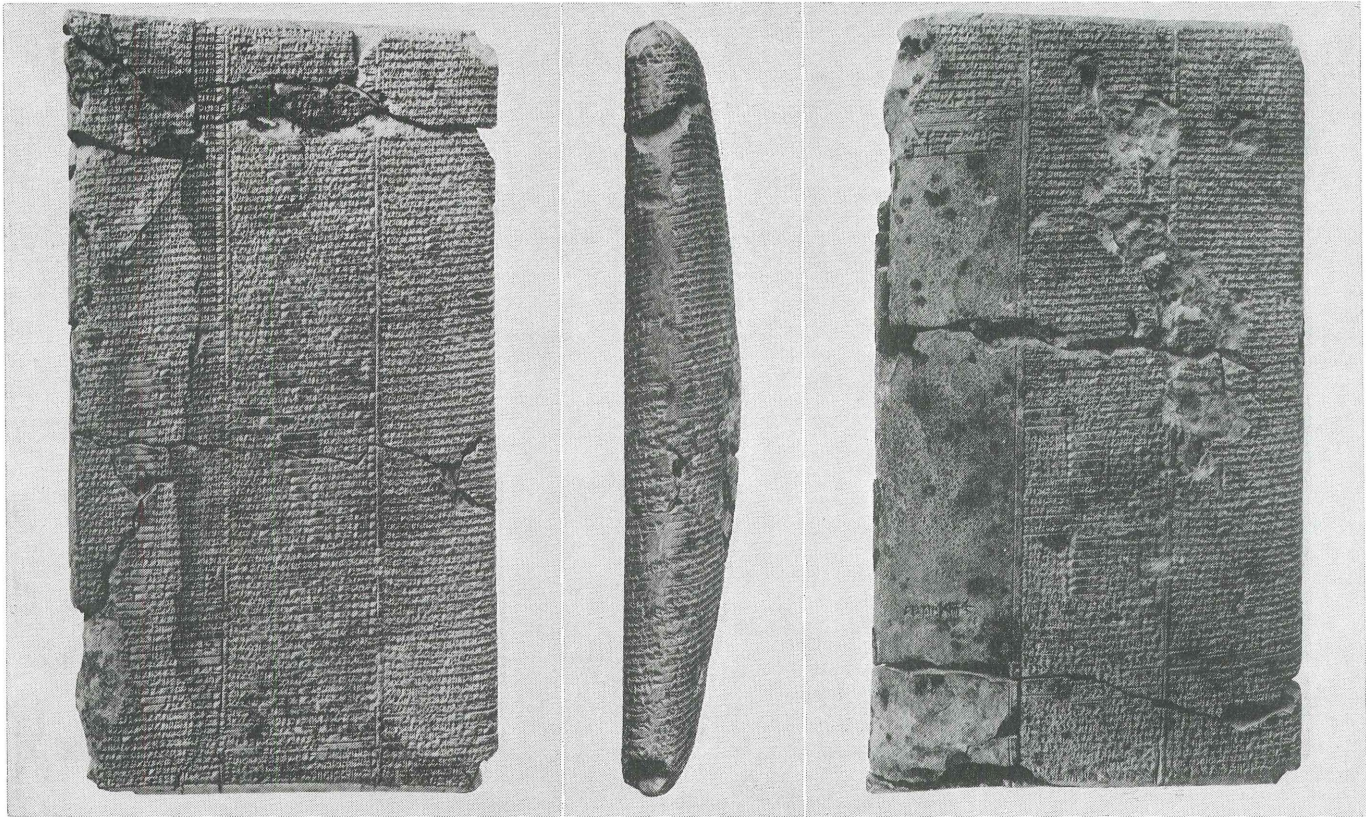

Fig. 104. Tablet AO 6446 (= *Textes Cunéiformes du Louvre XV*, 40). Het enige bewaard gebleven tablet dat de ganze tekst van de 'Lamentation over the destruction of Ur' bevat, hier afgebeeld met toestemming van dr. M. LAMBERT (Département des antiquités orientales, Musée du Louvre), waarvoor mijn hartelijke dank.

aanvaardbare wijze, de ondergang beschreven van een hele reeks plaatsen, die samen zowat de belangrijkste centra omvatten van het rijk van Ur — en dit wordt duidelijk opgevat als de *voorgeschiedenis* van de feitelijke val van de rijkshoofdstad. Zang III beschrijft de noodtoestand in Ur zelf, net vóór de ondergang en we zien hier ook hoe de stadsgod Nanna nog poogt het vreselijke einde af te wenden. Het negatieve antwoord van de oppergod Enlil begint zang IV, waarop de stadsgoden besluiten de stad te verlaten. Dit heeft tot gevolg dat de stad inderdaad volledig ten onder gaat: de belegerde stedelingen geven alle hoop op en laten de belegeraars binnen, die de stad dan materieel grondig verwoesten. Tenslotte bepleit Nanna toch nog een gunstig lot voor zijn stad, en ditmaal, d.w.z. na de algehele verwoesting, wordt zijn gebed verhoord: Hij mag de stad weer betreden, wat moet gezien worden als een waarborg voor een betere toekomst. In zang V vinden we een gebed, waarbij gevraagd wordt dat de Storm in de toekomst slechts de vijanden zou treffen.

4. De grote overeenkomst tussen beide teksten, hun onderlinge relatie en ook wel hun vermoedelijke ontstaansdatum ⁴⁾, maken duidelijk dat het hier in feite om een en dezelfde gebeurtenis gaat; en deze gebeurtenis wordt gedefinieerd in LSUr als de ondergang van Ur onder koning Ibī-Sin ⁵⁾. Het lijkt mij onnodig te gaan veronderstellen dat deze historische achtergrond in feite een latere toevoeging en/of interpretatie zou zijn van een 'vroegere traditie' (waar, hoe, wanneer en waarom ontstaan??). En overigens verandert deze redenering helemaal niets aan de grond der zaak, nl. dat het in *deze* teksten gaat over *deze* historische ondergang van Ur.

II

1. De moeilijkheid is nu dat deze ondergang beschreven wordt als een Storm ⁶⁾. Wat hebben de dichters en het publiek bedoeld met deze

⁴⁾ Alleszins vóór de opkomst van de stad Larsa als belangrijk centrum onder Gungunum, aangezien deze stad niet voorkomt in de lijsten der verwoeste centra. Dit brengt ons tot een datum tussen 2006 en 1932 v. Chr. (zie hiervoor de tijdstafel achterin C. J. GADD, „Babylonia c. 2120-1800 BC” = *Cambridge Ancient History*, rev. ed., vol. I, ch. XXII (Cambridge 1965).

⁵⁾ Zie LSUr, v. 35.

⁶⁾ Dit is het Sumerische woord U₄ (=UD). Het feit dat dit woord zowel „storm” als „licht” en „dag” betekent, gaf trouwens aanleiding tot het aanwenden van *dubbelzinnigheid* als literair procédé. Zo zijn er in de Ve zang van LU strofen waarvan elk vers met dit teken begint, en die in sommige gevallen op de verschillende wijzen kunnen gelezen en begrepen worden. Dit gebruik van „double entendre” als rhetorische techniek is trouwens zeer verspreid in de Oud-Oosterse letterkunde (men denke bv. aan *yd.il* in de Ugarietische tekst ŠHR en ŠLM, v. 34-35!), en niet alleen daar — vgl. het gebruik van het woord „minne” in liederen van Hadewych. Schrijver dezes neemt zich dan ook voor dit procédé in de Sumerische letterkunde aan een omvattend onderzoek te onderwerpen.

Storm, die identiek is met de macht die de stad Ur heeft verwoest? Als we deze vraag kunnen beantwoorden, zullen we ook klaarder zien in de mysterieuze ondergang van het eens zo machtige rijk.

2. Er zijn al verscheidene pogingen gedaan om hier een antwoord te brengen. Enkele auteurs zien in de Storm alleen maar een literaire uitdrukking voor het vijandelijke geweld, terwijl anderen er een natuurverschijnsel in willen zien dat onafhankelijk zou staan van de eigenlijke ondergang van de stad, maar later als oorzaak hineininterpretiert werd. Tenslotte zou men ook de Storm kunnen opvatten als een conventioneel-literaire uitdrukking voor de Wraak der Goden. De *militaire* uitleg, ook zonder zelfs maar onze teksten in te kijken, is a priori al onwaarschijnlijk. Dit is ook de mening van JACOBSEN, zoals zijn citaat aan het begin van deze bijdrage aan toont. Het is namelijk zo, dat we uit de geschiedenis van de periode die onmiddellijk op Ur III volgde toch wel voldoende zien dat het hier een opdeling betreft van het vroegere Rijk in een aantal kleinere stadsstaatjes onder deels Amorietische, deels Elamietische heersers ⁷⁾. Van deze heptarchie zal wel geen onderdeel sterk genoeg geweest zijn om het machtige Centrale Rijk te doen vallen. Maar er zijn in onze teksten nog meer precieze argumenten die tegen deze interpretatie spreken. In LU, aan het begin van de VIe zang, die de reusachtige sterfte in de stad beschrijft, vinden we de volgende terzine:

208 *Toen de Storm eindelijk de stad verliet, was de stad een puinhoop;*

209 *O Vader Nanna! — de stad was tot een puinhoop gemaakt,*

210 *Toen de Storm eindelijk de stad verliet.*

Dan volgt de beschrijving van de opgehoopte lijken overal in de stad. Deze passage zegt duidelijk, dat de Storm de oorzaak is van de ramp. Overigens komen de vijanden in LU slechts voor in vers 244, waar zij de stad binnenvallen *nadat* de goden de stad verlaten hebben, — d.w.z. nadat de stad reeds ten onder is gegaan; en het is ook pas dan, dat gewag wordt gemaakt van een materiële vernieling van tempels — een motief dat we wel reeds eerder hadden verwacht, indien de grote ramp deze vijandelijke inval zelf was.

In LSUr vinden we ongeveer hetzelfde schema: de stad is erg bedreigd en al bijna helemaal ten dode opgeschreven; dan verdaten de goden de stad en pas daarna wordt de stad opengesteld voor de vijand, die binnentrekt en zijn vernielzucht botviert. Nu wordt in LSUr wel wat meer aandacht geschonken aan het militair aspect, zoals volgende passage duidelijk maakt:

⁷⁾ Men raadplege hierover in het algemeen het reeds geciteerde werk van GADD (noot 4) evenals D. O. EDZARD, *Die Zweite Zwischenzeit Babylonien*, Wiesbaden 1957 en Hfdst. 4 in *Die Altorientalischen Reiche I*, Frankfurt 1965 (= Fischer Weltgeschichte, Bd II).

- 397 *De mensen wierpen de wapens neer en gooiden de knotsen op de grond;*
 398 *Zij brachten de handen aan de keel en weenden;*
 399 *Zij zochten raad bij zichzelf en spraken luidruchtig;*
 400 *„Wee! Wat nog te zeggen — wat nog meer?”*
 401 *„Hoelang nog moeten wij ondergaan in de muil der Vernieling?”*
 402 *„In Ur heerst de Dood — erbuiten heerst de Dood!”*
 403 *„Binnen de stad doodt de honger ons;”*
 404 *„Buiten de stad sterven wij door de Wapens der Elamieten!”*
 405 *„Ur is reeds in de macht van de vijand — laat ons niet als dwazen sterven!”*
 406 *Om hun leven te redden handelen zij gezamenlijk:*
 407 *De grendels openden zij, zodat de poorten wijd open stonden! 8)*

Terwijl deze passage op zichzelf geen sterk argument voor onze opvatting van de gebeurtenissen inhoudt moeten we ze toch plaatsen in het tekstgeheel. En dan merken wij dat, precies als in LU, dit fragment slecht *het allerlaatste stadium* van het drama weergeeft: de overgave zelf. In LSUr wordt ook, door de ganse compositie heen, de Storm als grote, algemene oorzaak aangegeven. Deze visie wordt op een verrassende manier bevestigd door een passage die enkele verzen vroeger voorkomt:

- 386 *De boog, de werpstok en de slinger brachten overal vernieling;*
 387 *Getande pijlen vulden (de lucht) buiten (de stad) als een regenstorm;*
 388 *Grote stenen zoefden als vanzelf (door de lucht);*
 389 *Maar elke dag opnieuw verdreef de slechte wind hen (de vijand) van de Stad! 9)*

Zoals ook in LU mogen we wel de „Slechte Wind” zien als deeltmakend van de Storm — en vers 389 wordt dan wel heel belangrijk! De Storm kan niet zomaar het vijandelijk beleg zijn! Wij moeten er verder nog op wijzen, dat vers LSUr 411 (onmiddellijk na het binnendringen der Elamieten) wel zeer eigenaardig klinkt indien men alleen maar een vijandelijke actie zou voor ogen hebben:

- 411 *(De vluchtelingen/of de overlevenden) „waren als vissen in een verdroogde poel — hun adem was afgesneden!”*

8) Deze en andere vertalingen van LSUr zijn gedeeltelijk gebaseerd op het voorlopige manuscript van Prof. KRAMER in het University Museum te Philadelphia, en gedeeltelijk op een eigen manuscript.

9) Alleen zó kan men de grammatica van vers 389 exact weergeven. De postpositie -ta na uru moet wel betekenen „van ... weg”, hetgeen klopt met de betekenis van gi4-gi4, als „verdrijven van”. Men zie de tekst in *Ur Excavations, Texts*, vol. VI/2 no. 132, vers 30.

4. Tenslotte argumenteert de ganse Ve zang van LU (d.i. een gedetailleerde beschrijving van de Storm) al sterk tegen de visie als zou het alleen maar een vijandelijke aanval betreffen. De militaire details uit LSUr betekenen langs de andere kant echter ook, dat men niet kan aanvaarden dat de Storm alleen maar een natuurlijk fenomeen zou zijn.

Men kan natuurlijk aanvoeren dat de Storm slechts een naam voor de wraak der goden is — wraak die *in realiteit* de militaire nederlaag is, maar ook als Storm gekwalificeerd wordt. Nu kan men zich hierover wel baseren op de literaire *topos* van de Storm als „Wraak van Enlil”¹⁰), maar deze opvatting wordt toch wel erg bemoeilijkt door de gedeeltelijk nogal realistische beschrijving van de Storm, en het bijna onoverkomelijke bezwaar dat in vers 208 van LU ligt: De lijken in zang VI zijn gevolgen van de Storm!

Zelfs al neemt men aan, dat de Storm zoals deze beschreven wordt in zang V van LU een (latere) opsmukking van de dichters(s) is en geen speciale aandacht verdient is men m.i. nog niet klaar. De doden in zang VI van LU (en parallele gegevens uit LSUr) moeten dan nog verklaard worden. Men kan hier denken aan *hongersnood* als gevolg van het beleg — en dit is een heel redelijke veronderstelling. Maar hier hebben we weer grote moeilijkheden. Niet alleen is de hongersnood in LSUr al aangeduid vóórdat er sprake is van een beleg, maar ook rijst de vraag of zelfs dat mythische en veelmaals valselijk beschuldigde wezen, „de Oosterse mens”, zover zou gaan hongersnood een Storm te noemen. En daarbij kan men moeilijk aanvaarden dat hongersnood alleen de oorzaak zou kunnen zijn van de sterfte die zo massaal wordt voorgesteld in zang VI van LU.

5. Het antwoord op deze moeilijke vraag kan m.i. gezocht worden in de eerste stanza's van zang VI — de tekst maakt het overigens zeer duidelijk dat dit de beschrijving is van de gevolgen van de Storm:

¹⁰) Deze *topos* vindt men terug in de latere literatuur. Zo wordt de Storm vaak gebruikt als een synoniem voor het „Woord” van Enlil (beide uitdrukkingen betekenen een of andere vernieling van een Stad of Tempel, of zelfs van het hele land) in de Balag-liederen gewijd aan Enlil. Hiervoor raadplege men de dissertatie van Dr. M. E. COHEN, *An analysis of the Balag-compositions to the God Enlil*, Ann Arbor, 1972 en thans van dezelfde auteur: *Balag-compositions. Sumerian lamentation liturgies of the second and first millennium B.C.* (= Sources from the Ancient Near East, I/2, Malibu, 1974). Er dient op gewezen, dat deze composities, die gezongen werden bij het ritueel voor het herstel van tempels (zie e.g. F. THUREAU-DANGIN, *Rituels Akkadiens*, Paris 1921, pp. 42-44), van veel latere oorsprong zijn. Bovendien is het waarschijnlijk dat zij juist ontstonden uit teksten zoals onze LU en (LSUr). Daarom lijkt het mij methodologisch onjuist dit late, zeer abstracte gebruik van de Storm van Enlil te gaan aanwenden voor de verklaring van de veel vroegere teksten die hier besproken worden.

- 211 *Mensen, geen potscherven, vulden de buitenkant (der muren);*
 212 *Op de muren lagen zij verwrongen;*
 213 *In de poortgebouwen en toegangswegen lagen lijken;*
 214 *In de brede lanen, geschikt voor feesten, lagen zij nu met verdraaide*
nekken;
 215 *In de straten en steegjes lag het vol lichamen;*
 216 *En in de pleinen waar men de feesten van gans Sumer pleegde te*
vieren, lagen de lijken nu op hopen!
 217 *Al het bloed van Sumer werd weggegoten in de goten, als koper en*
tin (in een smeltoven)
 218 *En de lichamen smolten weg, als vet in de zon!*
 219 *Als gedood door een strijdbijl waren ze niet verbonden met hoofd-*
doeken,
 220 *Maar lagen, als gazellen gevangen in een val, met (open) mond in*
het stof;
 221 *Als mensen getroffen door de speer waren ze niet verbonden,*
 222 *Maar, alsof ze nog waren op de plaats waar hun moeder hun baarde,*
baadden ze in hun bloed;
 223 *Als mensen getroffen door de knots, waren ze niet voorzien van ver-*
band,
 224 *Maar lagen met verdraaide hoofden neer, alhoewel ze niet dronken*
waren.
 225 *Diegenen die het Wapen trof, doodde het Wapen!*
 226 *Maar zelfs zij die wegluchtten, werden gedood door de Storm!*

Bij een analyse van deze passage merken we volgende punten op:

- De lijken liggen opgehoopt door de ganse stad, maar in het bijzonder in de *hoger gelegen, open plaatsen*.
- De lichamen worden *vergeleken met* lichamen van mensen die door de wapens omgekomen zijn. Deze stanza van 6 regels (219-224) is zeer belangrijk. Het gaat niet op deze regels zo te interpreteren dat het werkelijk lijken zijn van mensen die in een gevecht gesneuveld zijn — waarom zou dan de vergelijkingspostpositie $g\ i\ n_x$ (GIM) gebruikt zijn ¹¹⁾? De dubbele vergelijking die we hier aantreffen, beantwoordt aan een dubbele bedoeling: Ten eerste wil men aangeven dat deze lichamen in het algemeen kunnen vergeleken worden met gesneuvelden,

¹¹⁾ Voor een grondige studie van deze postpositie raadplege men W. HEIMPEL, *Tierbilder in der sumerischen Literatur*, Roma 1968, pp. 24-42. Hieruit blijkt duidelijk, dat de wat ongelukkig gekozen term „aequatief” voor deze postpositie ons niet mag misleiden. Dit partikel drukt *nooit* uit, dat twee dingen *gelijk* zijn. Wel dat ze *op elkaar lijken*, waarvoor het eerste vereiste natuurlijk is, dat ze verschillend zijn!

maar met dit belangrijke verschilpunt, dat ze niet verbonden zijn. Ten tweede wordt nog een bijzondere beschrijving van de lichamen gegeven.

— Deze „beschrijvende” regels (telkens is de beschrijving gebaseerd op een opmerking buiten de militaire sfeer) geven ons drie elementen:

v. 220: *Met (open) mond liggen ze ter aarde*, zoals gazellen in een val.

v. 222: Ze zijn *bevekt met bloed*, of waarschijnlijker, zijn ze *verkleurd* als pasgeboren kinderen — dit zou wijzen op onderhuidse bloedingen.

v. 224: Ze liggen in een *verdraaide houding*, alhoewel ze niet dronken zijn.

— Het motief van het *Wapen* (vv. 225-226), dat op het eerste gezicht onze interpretatie schijnt te ontcrachten, kan juist dienen als hulpmiddel tot de identificatie van deze beschrijvingen. We hoeven inderdaad slechts het *Chicago Assyrian Dictionary* (Vol. K. s.v. *kakku*) te raadplegen om te vinden dat één der veelgebruikte betekenissen van *kakku* (TUKUL) is: „teken” (!) van een god als ziekte, of als bepaald *teken* op lever of ingewanden in de omenliteratuur. Waarschijnlijk is er hier een semantische evolutie van a) wapen b) zwellings of wonden (als) veroorzaakt door een wapen. In onze tekst moeten we trouwens wel een dergelijke betekenis aanvaarden, omdat de uitdrukking die gebruikt wordt anders onvertaalbaar blijft ¹²).

6. Al deze gegevens samen met nog andere, kleinere details hebben ons ertoe gebracht deze gebeurtenissen te identificeren met een *pestepidemie*. Het *Wapen* uit v. 225 zou dan de zo kenmerkende *bubo* van de builenpest zijn — hetgeen goed overeenkomt met de afgeleide betekenis van het *Wapen*. Overigens is dit niet eens zo'n eigenaardig gebruik. In de literatuur over Pest vinden we zeer regelmatig de notie terug dat de pestbuilen veroorzaakt worden door bovennatuurlijke „wapens”: Zo zijn er Apollo's pijlen in het eerste boek van *Ilias*; de overleveringen over de Pest in Rome in 589 en die gedurende het beleg van Caffa in 1346; ook in de Moslemtraditie wordt de

¹²) De tekst geeft: *tukule guba tukule ingaz*. Het is duidelijk dat *tukul* in beide gevallen de agentief-postpositie -e draagt. De interpretatie van deze zin als „Door het *Wapen* getekend, werd men door het *Wapen* gedood” is erg verkieselijk, omdat zij recht laat wedervaren aan het ergatieve karakter van het Sumerische verbum (zie hiervoor G. GRAGG, “The Syntax of the Copula in Sumerian” in *The Verb “Be” and its Synonyms*, vol. 3, Den Haag, 1968, pp. 86-109), tenminste voor zover ons gans andere passief-actieve systeem dat toelaat! Want natuurlijk staat er letterlijk: „Door het *Wapen* getekend, (hem) doodde het *Wapen*!” — hetgeen in een ergatief systeem absoluut normaal is (zie e.g. J. LYONS, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1969, p. 350-357).

pest veroorzaakt door de speer van een engel van god — een geloof dat trouwens nog in Engeland in de 17e eeuw enige gangbaarheid had. We moeten het trouwens niet zover zoeken: het Engelse Plague is zelf een gevolg van deze notie: de eerste betekenis van *plaga* is natuurlijk „slag” of „verwonding”¹³).

De beschrijvingen die boven aangegeven zijn, komen zeer goed overeen met de symptomatologie van de pest¹⁴). Zo vinden we bijvoorbeeld weer-gegeven:

— *Luchthonger*. De lijken liggen op open plaatsen, hoog in de stad; ook

¹³) Voor deze (en veel andere) overleveringen over Pest raadplege men het werk van L. FABIAN HIRST, *The Conquest of Plague*, Oxford, 1953, pp. 10 vv., evenals de inleidende hoofdstukken van P. ZIEGLER, *The Black Death*, Harmondsworth, 1969, en het artikel van W. DOLS, „Plague in Early Islamic History” in het *Journal of the American Oriental Society*, vol. 94 (1974) pp. 371-383. Voor „plaga”, zie de *Oxford Dictionary of English Etymology*, p. 685, s.v. „plague”.

¹⁴) Voor de symptomatologie van de pestziekte, zie I. W. H. CHUN, „Clinical Features” = ch. VIII in *Plague, A Manual for Medical and Public Health Workers*, Shanghai, 1936; Sir LEONARD ROGERS en Sir JOHN MEGAW, *Tropical Medicine*, London, 1946⁵, pp. 181-196; R. POLLITZER, *Plague*, Geneva 1954 (Dit laatste is het officiële handboek van de World Health Organization). De ziekte wordt veroorzaakt door de *Bacillus Pestis*, die leeft in de ingewanden van (vooral) de *Xenopsylla cheopis*, een vlo die als parasiet van ratten en andere kleine knaagdieren optreedt. Vandaar is de pest eigenlijk op de eerste plaats een rattenziekte. De ziekte wordt verspreid door deze vlo, die, bij gebrek aan ratten, ook mensen bijt, waardoor de ziekte onder de menselijke bevolking gaat optreden. De meest gewone vorm is de *pestis bubonica* — in feite een ernstige *bloedvergiftiging* met opzwellen van de lymfklieren (*bubo!*). Wanneer de vergiftiging zo acuut is, dat het slachtoffer sterft voordat er *bubo's* aanwezig zijn, spreekt men van *pestis septicaemica*. Een derde is de *pestis pneumonica*, waar de longen aangetast worden. Vermits het *sputum* van de meestal delirische patiënt in dit geval enorme hoeveelheden bacillen bevat, en voortdurend uitgehoest wordt, verspreidt deze vorm zich zeer snel door menselijk contact. Behalve de *bubo* zijn de symptomen van algemene, niet specifieke aard, zodat men bij de twee kleinere vormen eigenlijk alleen maar pest kan diagnosticeren door het vinden van de bacil in *sputum* of bloed. De *bubo* treedt vooral op in de liesstreek (70-75%), de oksel (15-20%), en de nek (10%). Vermits hij zeer pijnlijk is, trachten de patiënten deze pijn te verlichten door benen, armen of nek in onnatuurlijke houdingen te verdraaien (zie II par. 5, LU v. 212, v. 214, v. 224 — men raadplege ROGERS en MEGAW, *op. cit.*, p. 193). De andere meest voorkomende symptomen zijn: depressie en apathie, hoge koorts en diarree, die tot dehydratie leiden (LU v. 218 in II par. 5 — zie POLLITZER, *op. cit.* p. 416), bloedingen die onderhuids kunnen zijn, maar in ergere gevallen ook bloeding uit de ingewanden, en in *pestis pneumonica*, het spuwen van bloedachtig *sputum* (LU v. 222 in II par. 5 — zie POLLITZER, *op. cit.* p. 414 en 441; ROGERS en MEGAW, *op. cit.* p. 191 en 193); luchthonger en daardoor hijgende ademhaling (het luchthappen als van een vis op het droge — zie II par. 6 LU v. 229 en ook LSUr v. 68 en 302; zie POLLITZER, *op. cit.* p. 416 en merk op dat waarschijnlijk ook LU v. 220 hierbij thuishoort), schijnbare dronkenschap, door het toxische effect van de infectie (LU v. 229 — II par. 5; zie POLLITZER, *op. cit.* p. 415-416 en CHUN, *op. cit.* p. 320). Om tenslotte de ziekte in het juiste perspectief te plaatsen, dient er nog op gewezen dat sommige pandemies tussen 10 en 20% van de wereldbevolking uitgeroeid hebben, en men heeft berekend, dat de Zwarte Dood (vanaf 1348) 1/4 van de bevolking van Europa deed verdwijnen (ROGERS en MEGAW, *op. cit.*, p. 181).

zijn er in beide composities verzen die duidelijk deze luchthonger uitdrukken; als voorbeeld halen we slechts aan:

LU v. 229: Zelfs de kinderen op de moederschoot waren als vissen waarvan het water weggevloeid is.

— *Zwelling en uitsteken van de tong*

LU v. 220: Dit is gebaseerd op de afbeeldingen van dieren die in een val zijn gevangen.

— *Schijnbare dronkenschap*

LU v. 224: Een zeer typisch symptoom: in de pestepidemie in Mantsjoerije rond 1920 werden vaak patiënten verkeerdelijk gearresteerd wegens openbare dronkenschap!

— *Algemene dehydratie*

LU v. 218: Het ‚wegsmelten der lichamen als vet in de zon‘.

— *De stanza 219-224 in het algemeen*: De vergelijkingen uit de militaire sfeer kunnen misschien ook nog teruggaan op het feit dat de patiënt een verdwaasde en apathische gelaatsuitdrukking heeft (*facies pestica*), zoals van iemand die een zware slag op het hoofd gekregen heeft. Ze kunnen echter ook gebaseerd zijn op het ontstaan van de *bubo*, die tenslotte ook een zwelling met verkleuring is en vergeleken kan worden met het gevolg van een slag met een wapen.

— De *bubo* is ook wel een aanduiding. Volgens onze lezing vinden we die in v. 225 — met de medisch volledig aanvaardbare aanvulling „Zij die wegvuchtten werden (ook) gedood door de Storm“. Het is inderdaad zo, dat de *pestis bubonica*, alhoewel het duidelijkst aantoonbaar, lang niet de enige vorm van pest is!

Het is trouwens waarschijnlijk dat de *bubo* ook aangeduid wordt in v. 260 van LU, waar de term *ù - b u - b u - u l*, die ook gebruikt wordt als epitheton van de pestgod Nergal, wel gewoon „pestbuilen“ zal betekend hebben. Het is verder ook wel zo, dat de term *šà-gar-ra*, die gewoonlijk vertaald wordt met „hongersnood“, wel wat breder van inhoud kan zijn geweest; de Akkadische vertaling *hušahhu* betekent immers, behalve hongersnood, ook nog een bepaalde ziekte. Tenslotte kunnen wij nog het *sociologische aspect* van een pestepidemie vermelden. De algehele instorting van de maatschappij, die meegebracht wordt door een pestepidemie, is ook ten overvloede aantoonbaar in de overleveringen over pest. Men hoeft hiervoor slechts te denken aan Thucydides' beschrijving van de pest in Athene — of, op een meer imaginair vlak, „La Peste“ van Camus! Dit uiteenvallen van de sociale structuren vinden we duidelijk in LU v. 231 vv.:

231 *Alle instellingen van het land waren vernietigd;*

232 *En de wijsheid van het land was verloren!*

- 233 *Moeders verlieten hun kinderen ;*
 234 *En Vaders verstootten hun zonen!*

Verder ook nog in LSUr in de passage die boven reeds geciteerd werd en waar in de stad volledige anarchie heerst.

7. Natuurlijk geeft dit alles nog geen volledige verklaring van het Stormmotief. Maar het is wel zo dat de interpretatie als zou een pestepidemie één der voornaamste oorzaken van de val van Ur zijn, het stormmotief kan verzoenen met de rest van de gegevens.

De Storm wordt als volgt beschreven:

- 179 *Hij (Enlil) riep alle boze winden op;*
 180 *Enlil riep de Vuurgod als hun helper!*
 181 *Hij riep de Grote Storm uit de Hemelen;*
 182 *De Grote Storm, die huilend door het luchtruim vliegt,*
 183 *De Storm die het Land vernietigt, raasde over de aarde!*
 184 *Een boze wind, meedogenloos als de stijgende springvloed!*
 185 *De Gesel der Steden, die grote slachting aanricht en alles verteert.*
 186 *Aan de Horizon stapelde hij mutsaarden op,*
 187 *en vóór de (naderende) Storm deed hij vuren ontbranden,*
 188 *Zodat het vreselijke woestijnvuur samengevoegd werd met de razende Storm!*
- 189 *Op de middag regent het vuur — als een brandende Storm —,*
 190 *en overdag wordt het heldere daglicht der goede dagen weggenomen!*
 191 *Over het ganse land schijnt het goede daglicht niet meer — het flikkert slecht als een ster bij avond;*
 192 *'s Avonds neemt de Zuidenwind het genoeg van de frisse koelte weg!*
- 193 *Maar stof vermengd met glinsterende scherven*
 194 *blazen de winden uit over de zwarthoofden.*
 195 *Sumer is als in een val gevangen!*
 196 *De Storm begraaft het land en verteert alles!*
 197 *De bittere Storm kan niet met tranen bezworen worden!*
 198 *De vernielende Storm vernietigt land!*
 199 *De Storm, zoals de Zondvloed, vernielt de steden!*
 200 *De Storm, die het land vernietigt, dompelt de Stad in stilte!*
 201 *De Storm, door zijn vernielend werk, bracht deze ramp;*
 202 *Deze Storm, als een vuur, verteerde gans het volk!*
 203 *Deze Storm, in haat bevolen door Enlil, de Storm die het land verslijt,*
 204 *bedekt Ur als met een doek, wikkelt het in als in lijnwaad:*

Deze Ve zang geeft dus volgende kenmerken van de Storm:

- een *wind* die over het land raast (vv. 182-184, 192-194);
 - een (daardoor veroorzaakte) *Zandstorm* (vv. 193-194, 196)
 - *Verduistering* — hetzij door andere atmosferische verschijnselen (vv. 190, 191);
 - *Vurige fenomenen* (vv. 186-189) — dit is wel een moeilijk punt. Gaat het hier namelijk over een ingebeeld aspect van de Storm, of is het ook gebaseerd op een natuurlijk fenomeen? Het is moeilijk uit te maken, maar ik ben wel geneigd er een beschrijving in te zien van elektrische ontladingen in het toch al duistere luchtruim, die weliswaar in de beschrijving enigszins overdreven zijn, maar toch ook kunnen gezien worden in verband met het laatste aspect:
 - een abnormaal hoge graad van *humiditeit* (meteorologisch wel te verwachten i.v.m. deze Storm), in v. 192 en waarschijnlijk ook in v. 204!
- Alhoewel we natuurlijk rekening moeten houden met het literaire karakter van deze beschrijving (wat ook al blijkt uit de nogal sterk *bewerkte* vorm van deze stanza's), zijn de details toch precies genoeg om te denken aan een reële gebeurtenis — of misschien beter een reeks van gebeurtenissen. Het komt mij inderdaad vrij logisch voor, hier te denken aan een hele periode van hevige stormen — één enkele storm zal wel niet voldoende indruk maakt hebben om verantwoordelijk gesteld te worden voor de ramp.

8. Hoe moeten we dan het verband zien tussen de pestepidemie (zang VI = gevolg van de Storm) en de Storm (zang V = een natuurlijke Storm)? Een antwoord kan m.i. in twee richtingen gezocht worden. Ten eerste kunnen we weer de overleveringen over de Pest gaan onderzoeken. Het is in vele gevallen op te merken, dat een uitbreken van een pestepidemie voorafgegaan wordt door een reeks van abnormale natuurverschijnselen, waaronder onze buitengewone Storm natuurlijk een plaats zou vinden. De leer van de miasmatische oorsprong van Pest, die tot in de 19e eeuw vrij algemeen aanvaard werd, berust trouwens veelal op een dergelijke veronderstelling: de „gezonde” lucht wordt in zijn samenstelling veranderd tot een giftig element, dat de pest verspreidt. Er zijn opvattingen over dit miasma als zou het een wolk, een mist of een gasachtig lichaam zijn, dat dan (door de wind!) naar een bepaalde streek wordt gevoerd. Dit zou dus onze Storm kunnen zijn ¹⁵).

¹⁵) Zie de inleidende hoofdstukken in L. FABIAN HIRST en P. ZIEGLER (*op. cit.*) voor deze leer van de lucht of de wind, die als miasma de epidemie veroorzaakt. Maar zie ook de in de Balag-liederen voorkomende verzen:

„Zijn Woord maakt de mensen ziek —
het maakt hen zwak!”

„Zijn Woord, voortdrijvend in de lucht,
veroorzaakt ziekte in het land!”

(zie M. COHEN, *op. cit.*, p. 62 en 70).

9. Maar er is meer. Terwijl deze interpretatie gewoon inhoudt, dat de Sumeriërs aan een *post hoc ergo propter* interpretatie gedaan hebben, kan er wel een werkelijkheid aan beantwoorden — alhoewel ze natuurlijk het werkelijke causale verband wel niet zullen hebben gekend.

De Storm kan inderdaad wel iets te maken hebben met de pestepidemie. De epidemiologie van de pest wijst in de moderne tijd dikwijls een verhoogde vochtigheidsgraad aan als één der kleinere condities die een uitbreken kunnen meebepalen. Als we dan onze gegevens over de Storm in LU en LSUr combineren met het zo duidelijke motief van de grote droogte in zang II van LSUr, kunnen we de zaken als volgt voorstellen:

- Een grote droogte (ook al veel aangehaald in verband met pestepidemies) doet hongersnood ontstaan en condioneert zo de bevolking door a) het verlaagde weerstandsvermogen en b) de aantrekkingskracht die in de steden en dorpen opgeslagen graanvoorraden uitoefenen op de knaagdieren (vooral ratten), die de pest verder dragen.
- Een plotse toename van de vochtigheidsgraad die a) de droogte tijdelijk breekt met reusachtige stormen en b) ook de virulentie van de virus verhoogt.
- De Pest breekt uit en breekt zo de weerstand van het rijk en de stad Ur. Maar, zoals zang II van LSUr ons leert, moeten wij toch ook nog het militaire aspect zijn juiste waarde geven.

III

1. We moeten dus nog onderzoeken in hoever deze interpretatie overeenkomt met wat we weten over de latere jaren van het bewind van koning Ibbi-Sin. Heel in het algemeen, kan men uit de bronnen ¹⁶⁾ volgende punten afleiden, die bijgedragen hebben tot het verzwakken en de uiteindelijke val van het Centrale Rijk:

- Een steeds toenemende infiltratie van nomadische Amorietenstammen in het Noordwesten.
- Een duidelijke achteruitgang van de landbouweconomie, die bv. in Ur tot ongekende hoge „hongersnoodprijzen” aanleiding gaf.

¹⁶⁾ Deze bronnen zijn vooral de zogenaamde Koninklijke Briefwisseling (een verzameling semi-historische brieven, die in latere tijden deel uitmaakten van het schoolcurriculum — zie vooral C. WILKE, „Drei Phasen des Niedergangs des Reiches von Ur-III” in *Zeitschrift für Assyriologie*, vol. 60 (1970) pp. 54-69), de Koninklijke Dateringen of Jaarnamen (zie voor ons probleem JACOBSEN, *op cit.*, p. 43), en (minder belangrijk), de latere overleveringen over Ibbi-Sin als ongeluksheerser in de Omen-literatuur: E. WEIDNER, „Historisches Material in der babylonischen Omina-literatur” in *Mitteilungen der altorientalischen Gesellschaft*, vol. 4 (1928), vooral p. 236. Tenslotte zijn er ook nog economische teksten, die duidelijk weergeven dat in Ur al enige tijd vóór de val van de stad hongersnoodprijzen berekend werden (GADD, *op. cit.*, pp. 23-24).

- De intriges en uiteindelijke rebellie van een *condottiere* van vreemde afkomst, met name Išbi-Erra, die nog tijdens Ibbi-Sin's regering een eigen dynastie opricht in Nippur, en Isin overneemt, enkele andere steden controleert en zelfs aanspraken maakt op de rijkstroon.
- Tenslotte is er, als gegeven grootheid, de steeds aanwezige spanning tussen Sumer en Elam.

2. Nu is het nog zeer de vraag welke causale verbanden er zijn tussen deze gegevens, en hoe de versie van de twee klaagzangen hier tegenover staat. Men zou ten eerste al kunnen denken aan een eenvoudige combinatie van al deze gegevens, dus zonder onderling verband. Dit is natuurlijk niet metafysisch onmogelijk, maar lijkt mij toch onwaarschijnlijk¹⁷). Een reconstructie is onlangs op zeer degelijke manier voorgesteld door C. WILCKE. Hij onderscheidt in de Val van Ur drie stadia. In een eerste stadium hebben we te maken met politieke chantage van de kant van de (dan nog) loyale Išbi-Erra. Deze chantage berust op de toenemende moeilijkheden met de Amorietische infiltranten. In een tweede fase heeft Išbi-Erra reeds het centrale gezag afgeschud en ontzegt zo aan Ibbi-Sin de macht over grote gebieden in het Noordwesten (Nippur, Isin, Kazallu enz...). De derde en laatste fase is dan de inval der Elamieten, die nu het resterende machtsgebied ten Zuidoosten en Zuiden van Ur overspoelen en tenslotte de hoofdstad innemen¹⁸).

3. Deze heel redelijke visie stuit echter op moeilijkheden, wanneer we de klaagzangen nalezen. Zo is het al onwaarschijnlijk, dat deze gebeurtenissen door de Sumeriers een „Storm” genoemd werden (zie hierover reeds afdeling II). Maar de voorstelling van de gebeurtenissen zoals we die vooral in zang II van LSUr vinden, komt ook niet helemaal overeen met deze constructie — waarmee niet bedoeld wordt dat de reconstructie van WILCKE fout zou zijn. Alleen wil ik erop wijzen dat volgens de klaagzangen er nog andere elementen zijn, die niet, of althans niet rechtstreeks, terug te vinden zijn in de andere bronnen.

4. De lijsten van vernielde plaatsen in beide composities zijn reeds herhaalde malen in de discussies over dit onderwerp aangehaald. In LU zijn er twee lijsten. De eerste beslaat de ganse eerste zang maar is m.i. een

¹⁷) Het zou toch wel een buitengewoon speciale samenloop van omstandigheden zijn, als deze gebeurtenissen geen enkel onderling verband hadden! De infiltraties der nomaden, alhoewel een constante in de Mesopotamische geschiedenis, verklaren op zichzelf natuurlijk niet waarom ze juist *in deze periode* succes hadden!

¹⁸) Zie hiervoor C. WILCKE „Drei Phasen ...” (zie noot 16), pp. 65-67.

latere toevoeging, wat overigens bevestigd wordt door het „theologische” karakter van de volgorde¹⁹⁾. De tweede lijst (uit zang II van LU) lijkt beter te zijn: men begint tenminste met Ur zelf. Maar deze lijst is nu juist in zoveel verschillende vormen overgeleverd²⁰⁾, dat het gevaarlijk is hier conclusies aan vast te knopen.

Blijft dan de „lijst” uit LSUr. Deze is zeer uitgebreid en de traditie in de teksten is vast. Daarbij is ze ook *logisch*. Terecht, want de verdeling wordt in de tekst zelf benadrukt door de uitdrukking: „Op die dag...”, wordt ze door WILCKE²¹⁾ in twee delen gesplitst: een eerste lid beslaat de plaatsen Kiš, Kazallu, Marad, Isin, Nippur, Keš, Adab, Zabalam, Uruk, Umma en Girsu. Het tweede lid bestaat uit Gu’abba, Lagaš, Kinirša, Nina, het kanaal Inunna-Nanna, de vestiging Edanna-Nanna, Ga’eš, Aššu, Ki’-abrig, Giš-banda, Ku’ara, Eridu en Kisiga. Er moet hierbij al dadelijk opgemerkt worden, dat Ur al vermeld wordt onmiddellijk vóór Kisiga. Er wordt gezegd dat er hongersnood en anarchie heerst en dat de stad omsingeld is door vijanden. Dan brengt „Enlil voor de tweede keer de Elamieten vanuit hun berglanden naar beneden” (LSUr v. 264), en de omsingeling van Ur wordt volledig door de inname van Kisiga.

Deze gegevens maken duidelijk dat dit tweede deel zuiver militair, en dus waarschijnlijk historisch juist, is — hetgeen WILCKE ook reeds erkend

¹⁹⁾ Alhoewel A. FALKENSTEIN eerst van oordeel was dat er geen reden was om zang I een latere toevoeging te noemen (in *Zeitschrift für Assyriologie*, vol. 49 (1950) p. 320), was zijn latere positie in *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich, 1953, p. 377 toch wel wat anders: hier zegt hij namelijk, dat het werk alleen op de Ibbi-Sin-catastrophe kan betrekking hebben, *indien* zang I een latere toevoeging is, aangezien Isin, dat toch de stad is van Ur's vijand, Išbi-Erra, voorkomt in de lijst van verwoeste steden. Vooral in het licht van LSUr zang II gaat deze redenering niet op. Op zuiver structurele en stilistische gronden lijkt het mij toch wel vast te staan dat zang I een toevoeging is: a) litanievorming wordt, in deze eentonige vorm, nergens in de rest van het gedicht gevonden; b) er is geen organisch verband tussen zang I en de rest: er wordt in zang I totaal niets gezegd over de verwoesting van Ur, over de catastrofe, over de rol der goden, over Ningal, noch — wat zeer zwaar weegt — over de oorzaak: de Storm wordt niet eens vermeld; c) men zou verwacht hebben dat Ur een speciale plaats kreeg in de eerste zang — dit is helemaal niet het geval; d) ten slotte het belangrijkste argument: zang II is een bijna perfecte inleiding. In een stilistisch uitstekende strofe wordt het gedicht gekenmerkt als een *klaaglied* dat gaat over de *vernietiging* van Ur (verzen 40-45). In een driemaal weerkerend couplet (46-47, 63-64, 71-72) worden *godin* en *god* aanroepen; in een centraal gedeelte (48-62) worden de verwoeste tempels en steden in litanievorm aangehaald — maar met een *responsum* dat gegrepen is uit de eerste stanza en uit het refreincouplet: en hier opent Ur de lijst, zoals dat hoort. Een tweede stanza (65-70) besluit deze prachtige zang, en is helemaal gebouwd rond een *tegenstelling tussen vroeger en nu* in Ur.

²⁰⁾ Zie de vorige noot. De volgorde beginnend met Ur is toch wel de beste: er zijn 3 Mss die ze volgen, en nog 3 die ook wel met Ur beginnen, maar verder varianten gaan vertonen.

²¹⁾ Zie C. WILCKE, „Drei Phasen ...” (zie noot 16) p. 65; verder ook C. WILCKE, „Der aktuelle Bezug der Sammlung der Sumerischen Tempelhymnen” in *Zeitschrift für Assyriologie* vol. 62 (1972), p. 43.

heeft. De (kleine) afwijkingen van de geografische opeenvolging zullen wel toe te schrijven zijn aan redenen van tactische of alleszins praktische aard, die de Elamietische opmars bepalen, maar verder niet meer achterhaalbaar zijn. Duidelijk is, dat de Elamieten een omsingelingsbeweging uitvoeren ten Oosten en Zuidoosten van Ur.

5. Wat nu het eerste gedeelte betreft kan men op de kaart de opsomming van steden vrij goed doen overeenstemmen met de grote waterwegen ²²). De moeilijkheid is nu, dat we weten dat, bv. Nippur en Isin op het ogenblik van de Elamietische aanval reeds lang het gezag van Ur afgeworpen hadden, en aan Išbi-Erra toebehoorden. En toch worden zij ook beschouwd als vernietigd door deze Storm. Moet men aannemen dat deze plaatsen uit de eerste lijst ook door de Elamieten werden vernield? Allicht niet, want de Elamieten komen pas ter sprake bij Gu'abba (2e lid). Of beschrijft deze lijst juist het verlies van deze steden aan Išbi-Erra, zonder hem te noemen? Dit schijnt de opinie van WILCKE te zijn. Maar het is toch wel op te merken, dat deze plaatsen beschouwd worden als zijnde vernield door de Storm, terwijl we daarover in het hele Išbi-Erra bronnenmateriaal niets vernemen. GADD wil hierin een uiting zien van de theorie dat *alle* steden van Sumer nog steeds beschouwd werden als „ledematen van één lichaam, waarvan Ur het centrum was” en dit kan best zo zijn. Maar over welke vernieling gaat het hier dan? En waarom wordt Išbi-Erra niet vermeld ²³)? Ook Kazallu is nog een bijzondere moeilijkheid, want we weten dat deze plaats nog loyaal was toen Nippur en Isin al lang aan Išbi-Erra toebehoorden. Omwille van deze moeilijkheden wil WILCKE geen historische relevantie aanvaarden voor deze eerste lijst. Maar dit is toch wel heel eigenaardig. De tweede lijst zou wél historisch zijn, de eerste niet? Hoe moet het dan met de logische schikking van de 1e lijst? En waarover gaat die lijst?

6. Deze lijst is veel meer dan een opsomming van plaatsnamen. Bij de plaatsen wordt ook vermeld *wat* er gebeurd is. Het is juist dit aspect van

²²) Natuurlijk moeten we wel rekening houden met verschillende „richtingen” in deze opsomming. Een eerste sectie (Kiš-Nippur) behandelt de steden gelegen aan de min of meer parallelle wateren van de Eufraat en het Arahtum-kanaal. Een tweede deel (Keš-Zabalam) bestrijkt het weer ongeveer gelijklopende Iturungal-kanaal. Tenslotte wordt Ur naar het Noorden helemaal geïsoleerd door het verlies (in welke vorm dan ook) van Uruk (Eufraat), Umma (nabij het Iturungal-kanaal), en Girsu (Iturungal-kanaal en Tigris). Voor deze plaatsen en waterlopen raadplege men TH. JACOBSON, „The Waters of Ur” in *Iraq* vol. XXII (1960) pp. 174-185, en nu D. O. EDZARD en G. FARBER, *Répertoire géographique des Textes Cunéiformes*, Bd. 2, *Die Orts- und Gewässernamen der 3. Dynastie von Ur*, Wiesbaden, 1974.

²³) Zie WILCKE, „Drei Phasen ...” p. 65-66, en GADD, *op. cit.*, p. 24.

deze lijst dat m.i. tot nog toe ten onrechte over het hoofd werd gezien. Wat er in feite gezegd wordt is dat b.v. *Kazallu* en *Isin* te lijden hebben van een grote droogte (LSUr):

- 130 „Zijn (van *Kazallu*) rivier liep leeg; er vloeide geen water meer;
 131 „Als een rivier vervloekt door *Enki* hield hij al op aan de bron!”
 139 „*Isin* was niet langer een heiligdom met *Kaai*, want er kwam geen water meer!”

Van *Nippur* wordt vermeld (v. 142) dat „Enlil het sloeg met de Knots” en in *Umma* (v. 158) waaide een „bittere Storm”. Volledigheidshalve moet natuurlijk ook gewezen worden op de notities bij *Adab* (staan de in v. 149 waarschijnlijk anachronistisch vermelde Guti voor verwante bergnomaden uit de Centrale Zagros?) en *Uruk* (Inanna wordt weggesleept naar de vijandige gebieden — v. 153). In elk geval heeft dit niets te maken met de Elamietische inval. Evenmin komt de loyaliteit van deze plaatsen in vraag.

De *Nippur*-notitie verdient intussen enige aandacht. Men kan moeilijk aanvaarden dat het hier de machtsovername door Išbi-Erra betreft. En voor een „vernietiging” van militaire aard gedurende het bewind van Išbi-Erra is er geen enkele aanwijzing te vinden. Alhoewel ik hier geen punt van wil maken, zou men toch kunnen denken aan de GIŠ.TUKUL — het Wapen (als *bubo*), dat boven in het IIe deel behandeld is. Ook is de bittere Storm, die over Umma waait, wel interessant.

7. Het lijkt er dus wel op, dat deze IIe zang inderdaad de voorgeschiedenis

beschrijft. Deze bestaat dan uit een combinatie van oorzaken, waarbij het ene uit het andere voortvloeit. De zaken kunnen zo voorgesteld worden: de oorzaak van alles schijnt wel een rampzalige droogte te zijn, gekoppeld aan de daaruit voortvloeiende hongersnood en zeer waarschijnlijk de pestepidemie. Deze rampen, nog begeleid door reusachtige stormen (zie afdeling II), hebben tot gevolg niet alleen dat de economie erg achteruitgaat, maar ook dat daardoor juist het centrale gezag verzwakt. De ambities van lokale machthebbers krijgen meer en meer realiteit, vooral wanneer ze, zoals Išbi-Erra, al een economische machtspositie hebben in verband met de graantoevoer²⁴). Al de moeilijkheden met de graantoevoer van de Rijkshoofdstad zijn juist interessant i.v.m. de pesttheorie. Moderne epidemiologie heeft immers een nauw verband kunnen aantonen tussen graanvervoer, vooral te water, en de verspreiding van pest²⁵). Trouwens, dat de droogte en de hongersnood

²⁴) Zie de brief van Išbi-Erra aan Ibī-Sin in TH. JACOBSON, *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 7 (1953) p. 39-40, en Ibī-Sin's antwoord in WILCKE, „Drei Phasen ...” (zie noot 16) p. 55-56.

²⁵) Zie L. FABIAN HIRST, *op. cit.*, ch. XI en speciaal pp. 307-319, voor de duidelijke relatie tussen de verspreiding van de ziekte vanuit een bepaalde haard en de graanhandel.

ermee verbonden zijn is ook bekend. Het mechanisme schijnt te zijn, dat ratten en andere knaagdieren uit een gebied waar de ziekte endemisch is, in droogteperiodes gaan migreren (LSUr v. 135: „De (wilde) dieren van de Steppe kenden geen rust!”) en als het ware automatisch de dorpen en steden met hun graanvoorraden gaan vinden. Maar daarbij komt nog, dat in een periode van hongersnood en pest ook de nomaden gaan infiltreren in de bebouwde gebieden — natuurlijk eerst om dezelfde redenen als de dieren: de hoop op voedsel. En het is van groot belang, dat men dikwijls heeft kunnen aantonen dat de nomaden, vermoedelijk door hun andere levenswijze en dieet, veel beter bestand zijn tegen een epidemie dan de bevolking der steden²⁶). Deze ontwikkelingen zijn nu niet eenmalig of geïsoleerd, maar staan in een voortdurende combinatie en maken zo de achteruitgang en val van het Centrale Rijk haast onafwendbaar. Niet alleen vloeiden de hongersnood, de economische ineenstorting, de rebellie en de infiltraties van nomaden alle min of meer voort uit de droogte en de Pest, maar elk van deze ontwikkelingen oefent ook nog een duidelijke invloed uit op de anderen. Het is een onontkoombare cirkel. Toch wordt de doodsteek nog toegebracht door de Elamieten, die dan wel zullen hebben gewacht tot bleek dat het Rijk al verloren was.

8. Dit is precies wat er m.i. bedoeld wordt met zang II van LSUr. We vinden in de eerste helft van de zang precies die combinatie van droogte en (waarschijnlijk) pest met nomadische infiltratie die we hoger geschetst hebben. Uit de andere bronnen kennen we de afval van grote gebieden van het Rijk²⁷). Het tweede deel schildert dan de voorbereiding van het laatste stadium, nl. de inname door de Elamieten, door hun opmars tot vóór de poorten van Ur weer te geven.

Tenslotte wijs ik hier nog op twee speciale aspecten uit deze zang: ten eerste is er het belang van de waterwegen. Kunnen we daar in zien, dat althans in het begin de ziekte zich langs die weg naar het Zuiden heeft voortbewogen? Ten tweede is er de notitie over Nippur. Mogen we misschien veronderstellen dat hier de epidemie is uitgebroken? Dit zou heel

²⁶) Zie o.m. I. BARTH, *The Nomads of Southern Persia*, London, 1961, p. 26, voor het verband tussen infiltraties van nomaden, epidemies, en verzwakking van de stedelijke bevolking. Voor de rol van hongersnood en droogte zie men DOLS, *op. cit.* (noot 13) p. 372 en 376, en ZIEGLER, *op. cit.* (noot 13) p. 13. Er dient nog op gewezen, dat het niet altijd aanwezig zijn van duidelijke specifieke symptomen van pest, behalve de *bubo*, (zie noot 14) wel kan geleid hebben tot een verwarring tussen de honger (§ à - g a r - r a) en de ziekte als zodanig. Wij houden echter vast aan de identificatie van de pest, omdat de beschrijvingen in zang VI, evenals de omvang van de sterfte, moeilijk op rekening van de honger kunnen worden gebracht.

²⁷) Zie noot 16.

redelijk zijn, vermits Nippur en het nabije Drehem, als centrale depôts van het land o.m. ook voor graan, juist plaatsen zijn vanwaaruit de epidemie het snelst om zich heen zou grijpen ²⁸).

IV

1. Een combinatie van droogte en pest, zoals hier voorgesteld, kan inderdaad als eerste oorzaak aanvaard worden voor de verdere ontwikkelingen. De infiltraties der nomaden worden klaarder; zo ook de economische ineenstorting. Vooral de rol gespeeld door Išbi-Erra, met duidelijke nadruk op de graantoevoer, komt in een heel speciaal licht te staan. De uiteindelijke val van de rijkshoofdstad, waarvan het gezag al sterk ondermijnd was door de in de vorige afdeling aangegeven evoluties, zou dan ook aan dezelfde pestepidemie (waarschijnlijk nog erger door de belegering) te wijten zijn.

2. Indien de gegevens over de pestepidemie zoals die gevonden worden in deze twee klaagzangen zouden kunnen uitgebreid worden tot andere (wat volgens hier voorgestelde interpretatie wel mogelijk lijkt — maar de andere klaagzangen uit deze periode zouden dan moeten onderzocht worden vanuit deze visie ²⁹), kan men met recht spreken van een pandemie. Nu is het zeer interessant, dat er onlangs door B. BELL een interpretatie is voorgesteld van de „Dark Age” in Egypte, die zou gedateerd moeten worden ongeveer tussen 2180-1950 v. Chr. Volgens deze interpretatie zou deze hele „Dark Age” te wijten zijn aan een catastrofale droogte in die periode ³⁰). Dit zou wel eens kunnen overeenkomen met wat gebeurd is in Mesopotamië aan het einde van de Ur III-periode. Indien deze uitbreiding tot Egypte (en ook de Egeïsche Wereld!) beter zou kunnen aangetoond worden en indien ook in de Egyptische bronnen „onze” pestepidemie zou blijken voor te komen, zou deze pandemie de *eerste* pandemie uit de geschiedenis zijn, terwijl de Pest van Justinianus (6e eeuw), de Zwarte Dood, (14e eeuw) en de (nog niet helemaal afgelopen) Bombay Pest, tweede, derde en vierde worden.

Groningen

H. L. J. VANSTIPHOUT

²⁸) Zie over dit Drehem-complex en zijn belangrijke rol als graandepôt, W. HALLO, „A Sumerian Amphictyony”, in *Journal of Cuneiform Studies*, vol. 16 (1960) pp. 88 vv.

²⁹) Voor andere klaagliederen raadplege men voorlopig R. BORGER, *Handbuch der Keilschriftliteratur*, Bd III, Berlin-New York, 1975, p. 75 par. 73. Een der Eridu-fragmenten is inmiddels bewerkt door WILCKE, „Der aktuelle Bezug...” (zie noot 21).

³⁰) Zie B. BELL: „The Dark Ages in Ancient History”, I. The First Dark Age in Egypt, in *American Journal of Archeology*, vol. 75 (1971), pp. 1-26.

MILITAIRE STRATEGIE EN WATER IN HET OUDE MESOPOTAMIË

Het water van Eufraat en Tigris speelde in de samenleving van Mesopotamië een dominerende rol. Rivieren en kanalen brachten en verdeelden de vruchtbaarheid van water en slib en fungeerden tegelijkertijd als een netwerk van verbindingswegen ten dienste van handel en verkeer, ook voor het lokale transport van goederen en landbouwprodukten.

Het is niet verwonderlijk dat het begeerde bezit van water dikwijls tot lokale en interlokale conflicten leidde, zoals talrijke teksten ons leren en de spanning rond de op Syrisch gebied in de Eufraat gelegde Tabqa-dam vandaag nog illustreert. Bekend is het conflict tussen Lagasj en Umma om het bezit van een aantrekkelijk en door irrigatie opengelegd stuk grensland, waarbij het gebruik van irrigatiewater uit één der Eufraat-armen blijkbaar een rol speelde. Men heeft ook wel vermoed dat de uiteindelijke botsing tussen Babel en Mari niet slechts het gevolg was van een Babylonische drang naar gebiedsuitbreiding zonder meer, maar wel degelijk zijn oorsprong vond in de strategische ligging van Mari aan de Eufraat, bovenstrooms van Babylon, waardoor het belangrijke handelswegen controleerde en daaruit — zoals we uit een soort douane-archief weten — via tol en belasting rijke inkomsten behaalde. In het conflict tussen Lagasj en Umma ging echter de strijd niet slechts om bezit van water en geïrrigeerd land; het water vormde ook een machtsmiddel *waarmee* het conflict werd uitgevochten. De vorst van Umma, Il, bracht Entemena van Lagasj in een moeilijk parket door de watertoevoer van Girsu af te snijden, gebruik makend van de mogelijkheden die een bovenstrooms gelegen stad heeft ten opzichte van het gebied stroomafwaarts (Vgl. TH. JACOBSEN, *Sumer* 25, 1969, 103 vv.). In wat volgt gaat het er om enige informatie te verschaffen over dit en andersoortig gebruik van het water als onderdeel van de militaire strategie.

Allereerst valt de aandacht dan op het voor de hand liggend gebruik van het water als ideaal vervoersmiddel voor contingenten troepen en voorraden. Militair transport per boot — zowel stroomafwaarts als stroomopwaarts, met behulp van roeiers of slepers op de jaagpaden — kwam dikwijls voor, met name in het zuiden van Mesopotamië met zijn net van goed bevaarbare rivierarmen en kanalen. Het (ook militaire) scheepvaartverkeer kon via de Eufraat — minder grillig, beter bevaarbaar en in vele opzichten belangrijker dan de Tigris — ook tot ver in het noorden doordringen, zoals we o.a. uit de teksten van Mari weten.

Het oudste voorbeeld is wellicht, met JACOBSEN, reeds te vinden in het legendarische verhaal over de strijd tussen Kisj en Uruk, beschreven in de

compositie „Gilgamesj en Agga”. Plotseling, „in minder dan vijf, in minder dan tien dagen” (r. 48), verschijnt het leger van Kisj voor Uruk, dat danig in het nauw wordt gebracht. Uiteindelijk weet Gilgamesj de vijand te overwinnen via een geslaagde uitval, waarbij hij de aanvallende bewoners van hoogland en steppe verslaat, en „de steven van de *magur*-boot afhouwt en Akka, koning van Kisj, midden tussen zijn troepen gevangen neemt” (r. 96 vv.). JACOBSEN (*Toward the Image of Tammuz*, HSS 21, 1970, p. 145 v. met noot 55-56; herdruk van een artikel uit 1957) interpreteert de gebeurtenissen als volgt: „Kisj, een stad in het noorden, slaagde er, geholpen door haar strategisch gunstige positie in om met geweld alle andere grote steden in het land te onderwerpen. Haar plotseling stroomafwaarts toeslaande rivier-leger kon met zijn lange boten onverhoeds landen onder de muren van elke stad in het zuiden, lang voordat het slachtoffer gewaarschuwd kon worden”. De overwinning van Gilgamesj bestond z.i. uit een geslaagde overval op het botenkamp van Kisj, met vernieling van de aanvalsvloot. Ook al legt Jacobsen de accenten wel wat erg sterk op de maritieme strategie van Kisj, en ook al denkt men tegenwoordig wat anders over het machtsbereik en het „imperialisme” van Kisj, het aspect van militaire strategie dat hij beklemtoont bevat zeker een element van waarheid.

Vooral uit de brieven van Mari kan men zich een indruk vormen van troepentransport te water en van vlootbewegingen. De kapotte brief *ARM* 6,68 maakt melding van 3000 man troepen in 200 barken. In de brief *ARM* 10,10 wordt melding gemaakt van een visioen van de volgende inhoud: „Twee grote *mamallû*-boten blokkeerden (lagen dwars in) de rivier, en de koning en de soldaten waren aan boord. Links en rechts schreeuwde men als volgt: „Koningschap, scepter en troon, de bovenste en de benedenste... zijn aan Zimrilim geschonken...”. In dit visioen wordt uitgegaan van een blijkbaar niet ongewone militaire situatie, waarin dan de heilsprofetie wordt gesitueerd. Welke omvang en militaire betekenis een vloot in deze periode kon hebben is vooral duidelijk geworden uit de fraaie brief door koning Jarimlim van Aleppo geschreven aan de hem ontrouw geworden vorst van Dēr (G. DOSSIN, *Syria* 33, 1956, 63 vv.). De machtige Jarimlim uit het Syrische Aleppo was blijkbaar in staat met zijn marine beslissend in te grijpen in Babylonië, en hij herinnert eraan dat zonder zijn hulp Babylon en Dēr allang het onderspit gedolven zouden hebben (tegen Rim-Sin van Larsa?). De vorst van Diniktum (ca. 100 km ten zuiden van Baghdad aan de Tigris gelegen) heeft hij twaalf jaar lang beschermd door een vloot van 500 barken aan zijn kade te stationeren. Als de vorst van Dēr zijn vijandige houding niet wijzigt zal hij hem laten kennismaken met „de bittere wapens van (de god) Adad (van Aleppo) en van (koning) Jarimlim”! Terecht heeft men

er op gewezen dat de aanwezigheid van een dergelijke vlootmacht, bovengestroomds van Larsa, een sterk remmend effect moet hebben gehad op haar militaire aspiraties. Uit deze brief krijgen we de indruk dat het opereren met een maritieme macht op zichzelf geen uitzonderlijk verschijnsel was. Anderzijds moet vastgesteld worden dat de teksten uit Mari naar verhouding slechts zelden melding maken van boten en transport over water voor militaire doeleinden (vgl. J. M. SASSON, *The Military Establishments at Mari*, Roma, 1969, p. 32 met noot 177). Dit is niet zo verwonderlijk, omdat het machtsgebied van Mari niet te vergelijken was met Babylonië, en omdat de spits van Mari's militaire operaties veelal naar het noorden (Ḫabur- en Baliḫ-gebied) en oosten gericht was, o.a. tegen stamverbanden en steden die langs de waterroutes niet te bereiken waren of ver stroomopwaarts gelegen waren. Er zijn m.i. geen tekstgegevens die ons vertellen hoe de omvangrijke contingenten hulpstroepen (tot 10.000 man!), die Mari naar Babylon stuurde, deze verre tocht hebben gemaakt. De gegevens over militaire verplaatsing te water in Babylonië uit deze tijd zijn ook uiterst spaarzaam. We horen soms van tochten per boot, maar het hoe en waarom is vaak onduidelijk, zoals in de brief *TCL* 17,64, waar de geadresseerde gevraagd wordt alle beschikbare schuiten, lange boten en vrachtschepen onmiddellijk vaarklaar te maken en er mee uit te varen, maar noch de topografische situatie noch het doel van een en ander is duidelijk. In het bekende „oud-babylonische itinerarium” — een document dat, gezien de verschillende afschriften die ervan bestaan, traditionele of praktische wetenschappelijke waarde had — wordt een expeditie beschreven vanuit Larsa naar de stad Emar (ter hoogte van Aleppo aan de Eufraat gelegen, thans door opgravingen geïdentificeerd met de ruïneheuvel Meskene). Alle tussenstations of etappeplaatsen worden vermeld. Uit de route kan men afleiden dat de tocht vanaf Larsa tot één dagreis ten noorden van Assur de waterwegen (Eufraat, Eufraat-Tigris kanaal via Mankisum, Tigris tot Ekallatum) volgde. Men kan aannemen dat de expeditie voor dit traject inderdaad van vervoer over water gebruik maakte, of althans de tros of bagage over water vervoerde. Maar zeker is dit niet, omdat de goede verbindingswegen ook veelal langs de waterwegen liepen, i.v.m. de aanwezigheid van steden en de drinkwatervoorziening. De veronderstelling van HALLO (“The Road to Emar”, *Journal of Cuneiform Studies* 18, 1964, 84) dat degene die in de eerste persoon spreekt in deze traditionele tekst wel haast zeker een koning moet zijn, zodat het document „is part of a historical record of a royal campaign which was on the way of becoming a piece of literature” is voorlopig nog een werkhypothese.

Het gebruik van schepen bij militaire ondernemingen vond zijn tradi-

tionele neerslag in de omina, die ons vooral inzicht geven in de oud-babylonische wereld. Enkele apodoses luiden: „De vijand zal je schepen stuk slaan/jij zult de schepen van de vijand stuk slaan”. Dit kan op vernieling wijzen, zonder dat er sprake is van *militaire* vloten, evenals het omen: „de vijand zal de schepen van de kade weghalen”. Maar ook deze omina hebben misschien militaire implicaties in het licht van: „jij zult of de vloot van de vijand op de rivier verslaan, of het leger van de vijand op het droge”.

Gebruik van schepen tijdens militaire operaties is vooral bekend uit de strijd der assyrische Sargonieden tegen Zuid-Babylonië, een gebied van rivierarmen, moerassen en lagunes, in de bronnen vaak aangeduid als „Zeeland”. Dit was het gebied ten westen, noorden en oosten van de grote lagune, vaak het „Bittere Water” genoemd, die zich uitstrekte tussen Ur, Basra en de Tigris. Het was het gebied van de Aramese en Chaldese stammen, die, vaak in alliantie met Elam, een lastige tegenstander der Assyriërs waren, en zich bij dreigend verlies in het ontoegankelijke Zeeland en zelfs achter het „Bittere Water” terugtrokken. Met name Sanherib heeft tijdens zijn babylonische campagnes felle strijd met hen gevoerd, eerst in zijn vierde veldtocht, (700 v. C.), waarbij de moeilijk grijpbare Merodach-Baladan uit zijn stamland Bît-Jakin vluchtte, daarna in zijn zesde veldtocht, waarin hij diens nazaat Nabû-bêl-šumâte in diens verre residentie Nagîtu, aan de Elamietische zijde van de grote lagune, aanviel.

Op soms boeiende wijze wordt in de koningsinscripties van deze campagnes melding gemaakt. De Assyriërs deden bij deze oorlogen nieuwe ervaringen op, en hebben kennelijk met enige verwondering kennis gemaakt met „koningen, die de zee bewonen, die zich voortbewegen op schepen in plaats van op wagens, en die roeiriemen in plaats van paarden aanspannen” (Esarhaddon). Enige aarzeling tegenover de onvermijdelijke troepenbewegingen te water zou men kunnen afleiden uit Sanheribs opmerking dat hij „zijn dappere soldaten op boten inscheepte, waarop zijn strijders stroomafwaarts de Eufraat afvoeren, (maar) zelf, op gelijke hoogte met hen, het op het droge hield” (Sanherib). De Assyriërs konden bij dergelijke expedities gebruik maken van de ervaringen van hun Babylonische verbonden en voor de bouw van hun vloot van de kunde van Syrisch-Phenicische ambachtslieden, die gedeporteerd waren. Sanherib spreekt van „mensen uit Hattiland (Noord-Syrië), die op kunstige wijze machtige schepen (voor hem) bouwden, naar het type van hun land” en vermeldt elders dat hij „de zee overstak in schepen van (het) Hatti-land (type), die hij in Ninive en Til-Barsip had laten bouwen”. Deze schepen voeren vanaf Ninive de Tigris af tot Opis, om daar over land gesleept te worden naar een verbindingskanaal, dat ze via de Eufraat in het zuidelijk Zeeland bracht. Iets dergelijks

is ook ca. vijftig jaar later het geval, als Assurbanipals commandant Bēl-ibni (ca. 650 v. C.) zijn koning dringend vraagt om een flotille schepen, om met deze marine-eenheden de vijandelijke aanvallen uit het noordelijke Zeeland (over het Bittere Water heen) te kunnen beantwoorden. Hij stelt de koning voor hem langs dezelfde route scheepsbalken te sturen, samen met een twintigtal Sidoniërs, die ter plaatse bij hem dan de schepen kunnen bouwen. Zijn plan wordt blijkbaar verwezenlijkt, want later zien we hem in vier schepen met elk honderd boogschutters een raid uitvoeren op de vijand, waarbij hij met gevangenen terugkeert (Vgl. M. DIETRICH, *Die Aramäer Südbabyloniens in der Sargonidenzeit*, 1970, 107 vv.). De boten leenden zich blijkbaar ook goed voor transport van buit aan mensen en goederen; Sanherib vermeldt dat bij zijn veldtocht tegen Bit-Jakin zijn soldaten in een der steden „het garnizoen, geboren Chaldeërs, alle goden van Bit-Jakin, met de bevolking... wagens, muilezels en ezels buit maakten, die inscheepten en ze naar de overkant (van de lagune) transporteerden”.

Het water zelf werd ook als strijdmiddel gebruikt, voor aanval en verdediging. Zoals boven — i.v.m. het conflict tussen Umma en Lagasj — reeds aangeduid werd, was het een oude tactiek de watervoorziening van een gebied of stad te ontregelen door afsluiting of omleiding van een rivier of kanaal. Zonder dat daardoor steeds de drinkwatervoorziening in gevaar kwam betekende zo'n ingreep in ieder geval een grondige verstoring van de economie, omdat de op kunstmatige irrigatie aangewezen landbouw en het scheepvaartverkeer direct bedreigd werden. Drastische ingrepen in de waterhuishouding, b.v. door verandering van stroombeddingen, konden de machtsverhoudingen in een gebied ingrijpend wijzigen, waarbij uiteraard het in afhankelijk positie benedenstrooms gelegen gebied het meest kwetsbaar was.

De omina kennen ook dit strijdmiddel, dat aangeduid wordt met de verba „afsnijden/doorsteken” en „afdammen”: „de vijand zal het water afsnijden/ik zal het water voor het leger van de vijand afsnijden”, en nader gespecificeerd: „de vijand zal jouw watertoevoer afsnijden door middel van dijkopeningen/afvoerkanalen”. Voorts: „een vorst zal de rivier afdammen of de stad veroveren”; en „deze rivier zal afgedamd worden en een kwade opstand zal in de steden de kop op steken”.

Met name uit de oud-babylonische periode zijn enkele episoden bekend waarin dit strijdmiddel in toepassing werd gebracht. De stad Larsa maakte rond 1870 v. C. een ernstige crisis door. Deze was niet, zoals men wel heeft verondersteld, het gevolg van een natuurramp, maar van vijandelijke aanvallen gepaard gaande met interne troebelen en opstand. Een vijand uit het noorden bracht de stad — zoals we nu weten uit een nieuwe tekst;

J. VAN DIJK, *Journal of Cuneiform Studies* 19, 1965, lvv. — in het nauw, met name door (r. 55 vv.) „dammen in de rivieren/kanalen te leggen en bij de plaatsen waar deze aftakten forten te bouwen”, waardoor hij de watervoorziening kon controleren en lam leggen. De akkers verdroren, in de stad ontstaat een hongersnood, waarbij de mensen elkaar opeten. Nūr-Adad (r. 126 vv) verdrijft de vijand en maakt de waterwegen vrij en sloopt de forten.

Een oude babylonische kroniek vermeldt iets dergelijks van koning Abiešuh — één der laatste van de Hammurabi-dynastie — in zijn strijd met de vorst van Zeeland: „Zijn hart vatte het plan om de Tigris af te dammen; hij damde de Tigris af maar Ilumailum [greep hij] niet(?)”. Dezelfde gebeurtenis heeft ook zijn naam gegeven aan één van Abiešuh's regeringsjaren: „Jaar waarin A., met behulp van de verheven kracht van Marduk, de Tigris afdamde”. Deze lakonieke vermeldingen maken niet duidelijk wat precies de tactiek was. Met deze middelen kon men namelijk niet alleen een streek van water beroven — een economische bedreiging — maar ook twee andere effecten bereiken. Door omleiding van het water kon de stadsgracht drooggelegd worden maar men kon daardoor ook een moedwillige overstroming teweeg brengen, waardoor de tegenstander het veld moest ruimen. Het is bovendien duidelijk dat deze laatste tactiek door verdediger en aanvaller kon worden toegepast.

Een gracht als onderdeel van de stadsverdediging is een zeer oud verschijnsel in Babylonië. Reeds bij de neolithische nederzetting Tell eš-Šauwān, in de omgeving van Samarra aan de Tigris gelegen (6e mill. v. Chr.), troffen de opgravers een stadsmuur aan, aan drie zijden omgeven door een kleine v-vormige gracht, 3 m diep en 2 m breed. Een verdedigingsgracht, vaak in de vorm van een (gedeeltelijk) om de stad heen geleide rivierarm of kanaal, wordt later in Zuid-Babylonië een algemeen verschijnsel, zoals uit archeologische bevindingen (R. OPIFICIUS, „Befestigungen des Zweistromlandes im Beginn des Zweiten Jahrtausends”, in *Baghd. Mitt.* 3, 1964, 78 vv.) en bouwinscripties duidelijk wordt. Bouwtechnisch behoren gracht en verdedigingswal (d.w.z. aarden wal met daarop een muur uit tichelstenen) bij elkaar, omdat de aarde uit de gracht gebruikt kon worden voor een wal van leem, zoals b.v. Samsuiluna's bouwinscriptie betreffende de vesting Dūr-Samsuiluna (Chafağe, heuvel B) duidelijk maakt: „ik groef de gracht ervan, hoopte de aarde daarvan op, en streek tichels en bouwde zijn muur, welks trans zo hoog is als de bergtoppen”. Vooral veel nieuw-babylonische bouwinscripties maken in één adem gewag van het uitgraven van de stadsgracht en het versterken van de muur (vgl. *CAD* H s.v. *hiritu*, 2). De samenhang tussen beide blijkt ook duidelijk uit oud-babylonische

mathematische teksten, die veel problemen bevatten waarbij met gebruikmaking van uit een uitgraving opgebrachte aarde een wal of dijk van bepaalde afmetingen moet worden opgeworpen (b.v. F. THUREAU-DANGIN, *Textes mathématiques*, 1938, p. 11 vv.). Bekend is de tekst die berekeningen ten aanzien van concentrische cirkels presenteert in de vorm van een opgave een ronde stad gelijkmatig te vergroten (THUREAU-DANGIN, *op. cit.*, p. 23 no. 6): „Gegeven een stad; ik trek (eromheen) een cirkel ter grootte van a ; rondom neem ik een afstand van b en maak (daar) een gracht, met een diepte van c . Ik haal daar d grond uit; op een afstand van b „boven” de gracht leg ik een wal aan. Als de helling van die wal 45% is, hoe groot zijn dan basis, bovenzijde en hoogte van die wal, en hoe lang is de omtrek?” (vgl. ook A. DRAFKORN-KILMER, *Studies Oppenheim*, 1964, 140 vv.).

Enkele inscripties suggereren dat men nog verder kon gaan dan de aanleg van gracht, wal en muur. Hammurabi bij zijn versterking van Sippar en Samsuiluna bij zijn restauratie van de verdedigingswerken van Kish vermelden resp.: „ik verhoogde de top van de muur van Sippar met aarde, als een grote berg, en ik omringde die met een *appārum*”; en: „hij groef haar gracht uit en omringde haar met een *appārum*; hij verstevigde haar fundamenten als een berg door middel van grote hoeveelheden aarde, hij liet haar tichels strijken en bouwde haar muur”. Eenzelfde beschrijving komen we tegen bij Nebukadnezar, die Babylon „omringde met een geweldige vloed van diep water, als de machtige zee en haar omgaf met een *appārum*”. Een *appārum* is gewoonlijk een moeras, een lagune begroeid met riet. Het is mogelijk dit moeras te zien als een onderdeel van de watervoorziening, daar Hammurabi erbij vermeldt dat hij de Eufraat tot aan Sippar toe uitbaggerde en elders zegt dat hij de stad zodoende van „duurzaam water” voorzag. Het is ook mogelijk dit moeras, uiteraard ontstaan ter plaatse van een natuurlijke depressie, te zien als een veiligheidsvoorziening, waarheen bij storm en hoge voorjaarsvloed het surplus aan water ter ontlasting van stad en kanalen kon worden afgevoerd.

Inderdaad zijn uit de geschiedenis dergelijke voorzieningen bekend, juist voor het gebied tussen Babylon en Sippar. De legendarische koningin Nitocris (een verbastering voor Nebukadnezar?) bracht, volgens de mededelingen van Herodotus, in de loop van de naar Babylon stromende Eufraat-arm (de Arachtum) veranderingen aan, zodat deze ging meanderen, en beter gecontroleerd kon worden en bij hoge vloed zijn water kwijt kon in een kunstmatig bassin ten noorden van Babylon. MCGUIRE GIBSON, in de laatste analyse van deze gegevens op grond van een survey van de streek van Kish (*The City and Area of Kish*, 1972, 23 v.), voegt daaraan toe: „We kunnen niet uitmaken of de Babyloniërs daarvoor een van de depressies ten westen

van de rivier gebruikten, of een moerassig gebied ergens ten noorden van Sippar". Hij wijst als mogelijkheid op het Pallacottas-kanaal (babyl.: Pallukat, te verbinden met de huidige plaatsnaam Falluğa), dat bij Sippar aan de westzijde van de Eufraat aftakte, en dat men als afvoer en overloop kan hebben gebruikt. Wellicht speelde deze zelfde situatie een rol toen Cyrus Babylon veroverde, en hij, de tactische mogelijkheden van het waterregime uitbuitend, door zijkanalen het Eufraatwater afvoerde en door de droge bedding de stad binnenviel (de verhalen bij Herodotus, *Historiën* I, 191 en Xenophon, *Cyropaedia* VII, v, 15 verschillen enigszins).

De „moerassen" bij Sippar, Kisj en Babylon gecreëerd kunnen zeer wel verschillende functies tegelijkertijd hebben vervuld. De opmerkelijke overeenkomst in de terminologie door de oud-babylonische koningen en door Nebukadnezar gebruikt suggereert dat de bedoeling gelijksoortig kan zijn geweest. Laten we daarom Nebukadnezar, die ons in zijn talrijke inscripties uitvoerig informeert over zijn daden en de motieven daarachter, zelf aan het woord laten. Hij vermeldt (*VAB* IV, 166, 60 vv.): „In het braakliggende ommeland van Babylon, vanaf de processiestraat bij de Eufraatoever, tot in Kisj, een afstand van 9½ uur gaans, wierp ik een aarden wal op, en omringde zo de stad met een machtige watervloed". De dam werd tegen doorbraak versterkt met in asfalt gevatte gebakken tichels. Hij vervolgt (67 vv.): „Om de verdediging van Babylon te versterken wierp ik in tweeder instantie van een punt ten noorden van Opis tot in Sippar, vanaf de oever van de Tigris tot aan de oever van de Eufraat, een machtige aarden wal op, 10 uur gaans lang, en omgaf mijn stad (daardoor) met een grote watervlakte, machtig als de zee, over een afstand (de omtrek?) van 40 uur gaans." Elders motiveert hij deze grootscheepse onderneming met de woorden: „opdat niets ontziende vijanden de grenzen van Babylon niet zouden naderen omringde ik mijn territorium met een grote watervlakte, machtig als de zee".

De militair-defensieve bedoelingen van deze machtige „Babylonische waterlinie" worden duidelijk geformuleerd. Blijkbaar kon de koning zijn plannen uitvoeren, gebruikmakend van de natuurlijke depressies, vooral ten noorden van de stad, die door aanvoer van water uit Eufraat en Tigris en door de aanleg van een keerwal blank gezet konden worden. Deze watergevoelige en dus ook kwetsbare situatie van Babylon was trouwens reeds eerder gebleken, toen Sanherib de stad aanviel, veroverde en meedogenloos kon vernietigen, door er het vloedwater van de Eufraat (de tak die door Babylon stroomt is de Arachtum) overheen te leiden. Esarhaddon beschrijft deze daad van zijn vader als een godsoordeel, met de woorden: „Marduk, de Enlil der goden, ontstak in woede; hij zón op onheil om het land met

de grond gelijk te maken en om de mensen uit te roeien". Boze voortekenen en een verstoring van het kosmisch evenwicht kondigen het onheil aan: „De Arachtum, de rivier die overvloed brengt, een woedende vloed, een woest hoogwater, een geweldige vloedgolf, het evenbeeld van de zondvloed, kwam aangestormd, spoelde over stad, woonstede en heiligdommen heen, en maakte ze tot puinhopen ... Moerasriet en wilgen groeiden weelderig in haar midden en zetten loten. Talloze vogels des hemels en vissen hu'sden er ...” (Cf. BORGER, *Die Inschriften des Asarhaddons, Königs von Assyrien*, 1956, 13 v.).

De boeiendste en meest gedetailleerde gegevens over de aanleg van een „waterlinie” voor defensieve doeleinden vindt men in de beschrijving van de veldtocht van Sargon II van Assyrië tegen Merodachbaladan (Marduk-apal-iddin), koning van Zeeland, leider van de stam van Bit-Jakin, die zich in 722 v. Chr. had meester gemaakt van de babylonische troon (vgl. voor deze boeiende figuur J. A. BRINKMAN, „Merodach-Baladan II”, in *Studies Oppenheim*, 1964, 6-53). Sargon's veldtochten tegen hem in 710 en 709 v. Chr. worden in de assyrische koningsinscripties uitvoerig beschreven. De aanval richt zich in eerste instantie op Merodachbaladan's vesting Dūr-Athara in zuidoost-Babylonië, waar deze zijn troepen verzameld had. Hij had de stad versterkt door de muren te verhogen, en de omgeving ervan onder water gezet, door het graven van een toevoerkanaaltje vanaf de Surappu-stroom. De Assyriërs zien echter kans in één dag de defensie te doorbreken en de stad te veroveren. Merodachbaladan zelf weet te ontkomen.

Ruim een jaar later onderneemt Sargon een nieuwe veldtocht, die zich ditmaal richt tegen Merodachbaladans stam-residentie, de vesting Dūr-Jakin. De verdedigende techniek is dezelfde en is ons bekend omdat de Assyriërs, die duidelijke interesse en soms waardering konden opbrengen voor de technische prestaties van hun tegenstanders (vgl. b.v. de goede analyse van het irrigatie-systeem van de Urartese stad Ulhu, door Sargon II even nauwkeurig beschreven en als grondig verwoest; zie J. LAESSØE, *Journal of Cuneiform Studies* 5, 1951, 21 vv.), de verdedigingswerken goed hebben beschreven. Zo lezen we dat Merodachbaladan, „die vertrouwend op de Bittere Stroom en de watervloed zijn tribuut had achtergehouden”, „op 60 meter afstand van zijn grote vestingmuur, een gracht had aangelegd van 100 meter breedte, waarbij hij 9 meter diep groef, zodat hij het grondwater bereikte. Door in de dijk van de Eufraat een opening te maken deed hij het water over zijn laagland stromen en doordrenkte hij het ommeland, het aangewezen slagveld, met water, waardoor hij het zeer moeilijk maakte naar de stad toe over te steken. Zelf sloeg hij, samen met zijn hulptroepen en zijn soldaten, midden tussen de stromen, als een pelikaan (op zijn nest),

zijn koninklijke tent op." Maar dit alles baatte hem niet, want door de aanleg van een dam drongen de Assyriërs tot de stad door, die belegerd, veroverd en verbrand werd. Al wist Merodachbaladan zelf te ontkomen, de assyrische krijgsmachine had ook deze nieuwe hindernis in de vorm van een babylonische waterlinie, weten te nemen.

K. R. VEENHOF

BOEKENNIEUWS

Scheepsarcheologie

Geschiedenis van de scheepvaart weerspiegeld in de scheepsarcheologie is de titel van een in 1973 in nederlandse vertaling (door R. J. DEMARÉE en TH. W. FEGUSSON) door Unieboek in Bussum in de serie „De Boer Maritieme Handboeken” uitgegeven standaardwerk, onder redactie van George F. BASS (4to, geb., 322 pag., met 505 illustraties, waarvan 150 in kleur; prijs: fl. 55.—). Door de ontwikkeling van de jongste tak van de archeologie, de onderwaterarcheologie, heeft de bestudering van de geschiedenis van de scheepvaart nieuw materiaal en nieuwe impulsen gekregen. In vele delen van de wereld wordt gespeurd naar enigermate goed geconserveerde overblijfselen van vroeger vergane schepen, die met behulp van een zich steeds verder perfectionerende techniek onderzocht en geborgen worden. Door moeizaam speurwerk van een aantal pioniers en door soms sensationele ontdekkingen en restauraties is in brede kring belangstelling gewekt voor de methoden en resultaten van dit soort archeologie. Nu de eerste fase van het onderzoek voorbij is en de discipline zich zelfstandig wetenschappelijk ontwikkeld heeft kan een voorlopige balans worden opgemaakt van resultaten, technieken en problemen. Dit is in dit boek gebeurd, onder redactie van één van de werkers van het eerste uur, BASS, die belangrijk heeft bijgedragen tot de ontplooiing van deze jonge discipline. Het boek is historisch van opzet, zodat het feitenmateriaal in chronologische volgorde wordt gepresenteerd, beginnend met het oude Nabije Oosten (4e millennium v. Chr. tot ca. 1000 v. Chr., behandeld door BASS zelf) en eindigend met het materiaal uit de nieuwe wereld, dat doorloopt tot in de 19e eeuw. De verschillende hoofdstukken zijn voorts achtereenvolgens gewijd aan: de griekse, etruskische en foenicische scheepvaart; de Romeinen op zee; griekse en romeinse havenwerken; schepen uit de romeinse tijd en later in Engeland; Byzantium; Skandinavië in de oudste tijd; de Vikingen en de Hanze; de maritieme republieken van Italië; de invloed van de britse marinestrategie op scheepstekeningen; koopvaarders en kapers over de Atlantische Oceaan; de Nieuwe Wereld; en ten slotte, door G. VAN DER HEIDE, Scheepsresten en scheepsopgravingen in de

Lage Landen. Het geheel vormt een boeiend, goed leesbaar (en dus goed vertaald), en voortreffelijk geïllustreerd boek, voorzien van opgravingsfoto's, weergaven van oude afbeeldingen, plattegronden, reconstructieschetsen en kaarten. Een verklarende woordenlijst, uitvoerige literatuuropgaven en een index completeren het geheel. Het is duidelijk dat, zoals de titel aangeeft („weerspiegeld in...”) de onderwaterarcheologie lang niet de enige bron van informatie is geweest. Gegevens uit oude, geschreven bronnen, afbeeldingen, en wat boven de waterspiegel nog te zien is nemen eveneens een belangrijke plaats in.

Het materiaal uit het oude Nabije Oosten komt in de eerste twee hoofdstukken van dit boek aan bod. In het eerste vooral gegevens uit Mesopotamië, de Indus-beschaving, en met name Egypte (via de bootmodellen, reliefs en teksten). De bijdrage van de onderwaterarcheologie is hier de berging van het kanaänietische schip in ca. 1200 v. Chr. bij Kaap Gelidonya vergaan (wetenschappelijke publicatie door BASS). Het was blijkbaar het vaartuig van een metaalhandelaar en reizende smid, die wellicht ook wat andere lading meevoerde. De belangrijkste vondsten waren tientallen baren zuiver koper (à 20 kg in de vorm van „ossehuiden”), en rechthoekige baren tin. Voorts de uitrusting van de smid: bronsschroot, stenen hamerkoppen, polijststenen, een aambeeldsteen en een bronzen zadel voor het maken van bouten en klinknagels. BASS vermeldt nog dat twee schepen uit de 15e eeuw v. Chr. zijn gelocaliseerd, maar nog niet geborgen: in de baai van Antalya en bij Cymae. Het tweede hoofdstuk handelt o.a. over de phoenicische scheepvaart, in samenhang met die in de rest van de Levant. Aandacht wordt o.a. besteed aan de lading der koopvaarders, vooral op basis van naar boven gebrachte ladingen van vergane schepen; aan scheepstypen, waarbij o.a. het moeilijke probleem van de reconstructie van de driერიemer aan de orde komt; en aan de aard der oorlogsschepen. De berging en analyse van een in de 4e eeuw v. Chr. bij Kyrenia vergane koopvaarder was hierbij één der belangrijkste bijdragen der scheepsarcheologie.

De toenemende intensiteit en deskundigheid van de onderwaterarcheologie zal de komende jaren nog veel nieuwe gegevens opleveren. Met spanning wordt thans o.a. uitgezien naar de resultaten van de berging van een vermoedelijk carthaags schip uit de 3e eeuw v. Chr., bij de westpunt van Sicilië, bij Isola Lunga gelocaliseerd, waarvan de romp en zelfs de achtersteven goed geconserveerd zijn. De toegenomen belangstelling voor deze tak van archeologie resulteert ook in steeds meer publicaties. Veel informatie voor wat het oude Nabije Oosten betreft vindt men in L. CASSON, *Ships and SeamanSHIP in the Ancient World* (Princeton 1971), dat de periode tot de byzantijnse tijd behandelt. Voor wat Phoenicië betreft is te wijzen op

het zojuist verschenen, informatieve deel *De Zeevaarders* in de door Time-Life uitgegeven serie 'Het ontstaan der mensheid'. Phoenicië staat in dit deel centraal.

K. R. VEENHOF

„*Qedem*”

Onder deze titel, die in dit verband het best vertaald kan worden met „(de) Oudheid”, startte het Instituut voor Archeologie van de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem een nieuwe reeks publicaties in de Engelse taal. Een initiatief waar we om twee redenen bijzonder dankbaar voor kunnen zijn. De eerste is dat er op deze wijze naast de Engelse serie van *Atiqot*, de *Journal of the Israel Exploration Society* en het tijdschrift *Tel Aviv*, nu een vierde instrument tot stand gekomen is, waardoor de resultaten van het intensieve Israëliëse archeologische onderzoek voor een veel groter publiek beschikbaar gekomen. De tweede reden is dat ook de Israëliëse archeologen een nieuwe mogelijkheid om te publiceren geboden wordt. Trouwens, het is niet de bedoeling dat uitsluitend Israëliërs in deze nieuwe reeks zullen publiceren.

Qedem is vooral bedoeld voor die publikaties die te lang, of te technisch zijn voor een tijdschriftartikel en te kort om als afzonderlijke monografie uitgegeven te worden.

Het nu verschenen deel *Qedem* I bevat twee berichten van AMNON BEN-TOR, 'Two Burial Caves of the Proto-Urban Period at Azor' en 'The First Season of Excavations at Tell-Yarmuth'. Het betreft hier activiteiten uit respectievelijk 1971 en 1970.

Azor — bij Tel Aviv — blijkt rijk te zijn aan graven uit het Chalcolithicum, de Bronstijd en de IJzertijd. Nog maar enkele hiervan zijn gepubliceerd, zodat BEN-TOR een belangrijke lacune vult. Hij heeft twee graven zeer nauwkeurig opgegraven. Helaas werden ze beschadigd aangetroffen: de bovenste helft — het dak — van deze schachtgraven ontbrak. Door graaf- en bouwactiviteiten waren de daken a.h.w. afgesleten en was de ruimte in het graf opgevuld met grond en afval. Niettegenstaande deze complicerende omstandigheid gaat BEN-TOR ervan uit dat er wel allerhand jonger materiaal in de graven terecht gekomen kan zijn, maar dat er van de oorspronkelijke inhoud niets verdwenen is, behalve dan langs natuurlijke weg. Helaas moeten we constateren dat de resultaten van dit onderzoek onze onbekendheid met de Proto-Urban periode in Palestina nog eens onderstreept hebben. Het betreft hier de periode die aan de eigenlijke Vroege Bronstijd vooraf ging: ca. 3200-2900 v.o.j. De beide graven uit Azor worden gedateerd in de 31e eeuw v.o.j.

De aangetroffen situatie in beide graven kan aldus worden samengevat: bijzetting van meer individuen per graf, waarschijnlijk enige tientallen. Bovendien secundaire bijzetting: geen enkel compleet skelet. Gaat men uit van de lange beenderen, schedels of tanden dan krijgt men telkens een ander aantal individuen. Volgens de auteur heeft men van elk individu dus maar enkele skeletdelen bijgezet in het definitieve graf. Opmerkelijk is dat graf en beenderen in één graf sporen van crematie dragen. In elk graf zijn duidelijk drie lagen aanwezig, maar de bijzettingen vonden alleen plaats in de oudste laag, daarna nog wel bijgaven.

Al het materiaal is zeer nauwkeurig statistisch verwerkt. Dat is in dit geval een bijzonderheid en een verheugende ontwikkeling. Interessant zijn enerzijds duidelijke contacten met Egypte en Afrika: op het gebied van de ceramiek en enige onmiskenbaar negroïde individuen. Anderzijds wijst de metallurgie weer op het noorden. De vondst van twee koperen dolken en een koperen speerpunt in deze stratigrafisch goed dateerbare context is van uitzonderlijk belang: het zijn de oudste dateerbare wapens van dit type en zij tonen aan dat dit veel ouder is dan aangenomen werd. Ook hierdoor worden we ons er nog eens van bewust hoe weinig we juist over deze periode weten. Wel bevestigen deze vondsten de bestaande opvatting dat van één Proto-Urban geen sprake was en dat de dominerende groep van noordelijke herkomst geweest moet zijn.

De publicatie van deze graven is zonder meer voorbeeldig: veel duidelijke grafieken en diagrammen, zeer goede foto's en een uitgebreide weergave van het ceramische materiaal, inclusief een uitvoerige analyse van de gebruikte kleisoorten.

De tweede bijdrage betreft een bericht — weer op voorbeeldige wijze uitgevoerd — van één opgravingscampagne op *Tell Yarmuth* (bij Beth She-mesh). Naar mijn weten heeft een tweede campagne nog steeds niet plaats gehad, hoewel de vondsten veelbelovend waren: een grote nederzetting uit de Vroege Bronstijd met o.a. weer een gebouw met één ronde zijde (een zgn. apsidal building) en een Byzantijnse stad. Het is verheugend dat het materiaal van deze ene campagne toegankelijk gemaakt is, maar men kan zich toch afvragen of een zo uitvoerige publicatie niet had moeten wachten totdat er meer campagnes plaats gehad hebben.

Groningen

C. H. J. DE GEUS

De Targum op Job uit Qumran

De wetenschappelijke editie van de Targum op Job uit Qumrān, waarover uitvoerig bericht werd in *Phœnix* 18, 1972, p. 179-184, heeft, zoals te ver-

wachten was, allerwege grote belangstelling gewekt. Een reeks besprekingen, artikelen en korte bijdragen aan deze editie gewijd verschijnt her en der in de vaktijdschriften. Dr. B. JONGELING te Groningen, die ook een belangrijk aandeel had aan de *editio princeps*, heeft nu ten behoeve van de nederlands-talige lezers (die bovendien veelal zullen zijn afgeschrikt door de hoge prijs van deze editie) een nederlandse uitgave gebracht onder de titel: *Een Aramees Boek Job uit de bibliotheek van Qumrân* (Uitgeverij Ton Bolland, Amsterdam 1974; 8vo, 154 pag.; Reeks: Exegetica, Nieuwe Reeks, deel 3; prijs fl. 12.—). Het boek bevat een uitvoerige inleiding, waarin de lezer wordt geïnformeerd over de bibliotheek van Qumrân, de targums in het algemeen, en de Job Targum in het bijzonder (p. 7-34). Daarna volgt, kolom per kolom, een vertaling van de targum, gedrukt naast een nederlandse vertaling van de hebreeuwse parallel-tekst, telkens gevolgd door vrij uitvoerige verklarende opmerkingen, waarin vragen omtrent lezing, taalkundige en exegetische interpretatie behandeld worden. Doordat hierbij de besproken termen in het aramees of hebreuws (in transcriptie) worden geciteerd, maakte de lezer ook tot op zekere hoogte kennis met de originele tekst. De editie van JONGELING geeft blijk van zijn langdurige studie op de tekst, en is door het duidelijke en goed gedocumenteerde commentaar een waardevolle aanwinst. Het boek zal zeker zeer stimulerend werken op de belangstelling voor de Job-Targum en voor de targums in het algemeen, wier betekenis voor taalkundige studies, voor de uitleg van Oude en Nieuwe Testament, en voor de kennis van de homiletisch-exegetische tradities van het Jodendom, steeds meer wordt beseft. Naar de auteur mij mededeelde wordt in Groningen tevens een eenvoudige teksteditie van de voornaamste aramese teksten uit Qumrân (de Job Targum, het z.g. „Genesis Apocryphon”, het „Gebed van Nabonidus” e.d.) voorbereid. Het zal een voor semitist en oud-testamenticus waardevol hulpmiddel zijn bij de lectuur der originele documenten.

Binnen drie jaar na de verschijning van de *editio princeps* is er thans een tweede editie van de Targum Job uitgegeven: MICHAEL SOKOLOFF, *The Targum to Job from Qumran Cave XI* (Bar-Ilan University, Ramat-Gan, 1974; 8vo, gebonden; Bar-Ilan Studies in Near Eastern Languages and Culture). Het in mei 1973 afgesloten manuscript is volgens het voorwoord gegroeid uit een uitvoerige recensie op de *editio princeps*, „omdat het aantal plaatsen waar de auteur in vertaling en interpretatie van de oorspronkelijke editie verschildte zeer groot” bleek te zijn. Het boek bevat vier onderdelen: a) een inleidend hoofdstuk, dat de rol, zijn Hebreeuwse *Vorlage*, en orthographie, taal en vocabulair van de tekst onderzoekt (3-26); b) een editie van de tekst, met de aramese tekst en de engelse vertaling naast elkaar

(27-103); c) een commentaar op de tekst (107-169); d) een analyse van de morfologie van het Aramees van de rol (173-189). Een glossaar (193-235) en enkele Addenda besluiten het boek.

Men kan zich afvragen of een volledig nieuwe editie, reeds zo snel na de *editio princeps*, de meest zinvolle en elegante manier was om het door de auteur verzamelde materiaal uit te geven. De kosten van uitgave worden hierbij een steeds belangrijker factor. Bovendien lijkt deze nieuwe editie wat prematuur, omdat de wetenschappelijke discussie over lezing en interpretatie van deze moeilijke tekst nog volop in gang is. Een nieuwe editie over een aantal jaren, die alle in de literatuur voorgestelde verbeteringen en veranderingen kritisch zou schiften, ware wenselijker geweest. De auteur heeft zo snel gewerkt dat hij zelfs de Groninger dissertatie over deze tekst door E. W. TUINSTRA (overigens niet normaal in de handel) niet kon gebruiken en daarop in de addenda moest reageren. Maar deze formele bezwaren betekenen niet dat dit boek geen belangrijke aanwinst is, vooral omdat de interesse van de schrijver vooral linguïstisch gericht is. Zijn goed gedocumenteerde analyses van de taal, de morfologie en de syntaxis van de tekst zijn bijzonder waardevol, evenals het vooral linguïstisch gerichte commentaar, te meer daar de eerste uitgevers zich bewust van een uitvoerig commentaar hebben onthouden. Deze linguïstische analyses zullen bij de verdere bestudering van de tekst waardevol blijken. Met enig recht is het boek dan ook opgedragen aan de grote Arameïst Y. KUTSCHER, wiens leerling de auteur is. De flap van het boek vermeldt het verheugende feit dat KUTSCHERs vele jaren geleden in het Ivriet, in het tijdschrift *Tarbiz*, gepubliceerde, fundamentele *Studies in Galilean Aramaic* in Engelse vertaling (nog door KUTSCHER zelf gecontroleerd) binnenkort in dezelfde serie van de Bar-Ilan universiteit zal verschijnen.

K. R. VEENHOF

Opgravingen in Jeruzalem

Elders in dit nummer bericht Mevr. Drs J. L. BLOK-V. D. BOOGERT over de Israëliische opgravingen bij de tempelberg in Jeruzalem. Het door haar in noot 3 genoemde *Jerusalem Revealed. Archaeology in the Holy City 1968-1974* is inmiddels verschenen (The Israel Exploration Society, Jerusalem 1975; klein 4to, geb., vi + 136 pag., vele ill.; prijs 15 dollar). Het boek bundelt de engelse vertaling van een aantal tussen 1968 en 1974 in het hebreeuwse oudheidkundige tijdschrift *Qadmoniot* verschenen artikelen, die in hun oorspronkelijke hebreeuwse versie voor zeer velen niet toegankelijk waren. Het fraai gedrukte boek bevat 33 bijdragen, die de periode

bestrijken van de Late Bronstijd tot de Middeleeuwen, en de geschiedenis van de Joodse wijk in de oude stad tijdens de laatste eeuwen. De opgravers hebben vele zeer belangrijke resultaten geboekt, die licht werpen op allerlei perioden uit de stadsgeschiedenis. Inleidende artikelen tekenen Jeruzalem ten tijde van de eerste en tweede tempel, en geven een evaluatie van de opgravingen, die zelf in het tweede deel (p. 25-62) één voor één gepresenteerd worden. De belangrijke ontdekkingen aan graven (met bijgaven en inscripties) worden in het derde deel behandeld, waarna enkele studies volgen over watervoorziening en gedetailleerde problemen. Ook over de „middeleeuwse stad” is thans veel meer bekend, zoals het deel gewijd aan de Islamietische architectuur (over de geschiedenis van de el-Aqsa moskee en een groot gebouwen-complex ten zuiden van de tempelberg uit de Omayyaden-periode) en de bouwwerken uit de kruisvaarderstijd bewijst. Tot slot volgen enkele studies over de reconstructie van de oude Joodse woonwijk, en een aantal oude synagogen, terwijl het boek sluit met een beschrijving van het plan tot de stichting van een „Nationaal Park Jeruzalem” en een tabelarisch overzicht over alle archeologische onderzoeken sinds 1863 in Jeruzalem verricht. De duidelijke tekst, voorzien van veel goede illustraties en plattegronden is een waardevolle gids door de vaak gecompliceerde bouwgeschiedenis van Jeruzalem.

In het kort wordt wezenlijke informatie over de opgravingen in Jeruzalem ook verstrekt in een geïllustreerde catalogus van een tentoonstelling in het Israel Museum: *Finds from the Archaeological Excavation near the Temple Mount* door B. MAZAR en M. BEN-DOV (prijs 3 dollar), die de redactie werd toegezonden, samen met de catalogus gewijd aan de *Excavations at Athienou 1971-72* (Cyprus), door T. DOTHAN en AMNON BEN-TOR (1974), met belangrijke vondsten vooral uit de Late Bronstijd (niveaux III en II, 14e-12e eeuw v. Chr.; sporen van koperindustrie; veel ceramiek, o.a. met een Cypro-Minoïsche inscripties; zegels en scarabeeën).

K. R. VEENHOF

Samaritaans Hebreeuws

Professor MACUCH, van de Freie Universität te Berlijn, is een productief man. Hij beweegt zich daarbij bij voorkeur op niet of nauwelijks ontgonnen gebied. Na zijn *A Mandaic Dictionary* (Oxford 1963; samen met wijlen Lady E. S. DROWER) verscheen zijn *Handbook of Classical and Modern Mandaic* (Berlijn 1965). En vervolgens, na vijf jaar voorbereiding, zijn *Grammatik des samaritanischen Hebräisch* (= *Studia samaritana I.* Walter de Gruyter & Co., Berlijn 1969. XL + 571 blz.; prijs DM 220,—). Het is zijn bedoeling hierin een zo volledig mogelijke grammaticale behandeling van de verschillen tussen het Samaritaanse en het joods-masoretische

Hebreeuws in orthografisch, fonetisch-fonologisch, morfologisch en syntactisch opzicht te geven, en daardoor een volledig beeld van alle taalkundige fenomenen van het Samaritaanse Hebreeuws te verschaffen. Hij probeert dit vooral te bereiken door de Samaritaanse Pentateuch met de Pentateuch in onze gewone Hebreeuwse bijbel te vergelijken. En hier zitten we dan reeds midden in de problemen. Het is met de Samaritanen namelijk geen eenvoudige zaak. Het begint al met de nog altijd omstreden vraag wanneer hun secte ontstaan is. In de Perzische tijd? Of in de tijd van de Hasmoneeën? En: zijn de beide Pentateuchteksten na de definitieve scheiding nog door elkaar beïnvloed? Open vragen zonder een zeker antwoord. Vast staat echter, dat het Samaritaanse Hebreeuws van groot belang is voor de geschiedenis van het Hebreeuws in het algemeen. Alleen al daarom is het verschijnen van MACUCH's grammatica een gebeurtenis. Het werk is als volgt opgebouwd: 1) orthografie (blz. 3-80) 2) klankleer (blz. 83-231) 3) morfologie (blz. 235-464) en ten slotte 4) syntaxis (blz. 467-555).

Het Samaritaans, dat niet het kwadraatschrift gebruikt, maar een eigen schrift, dat een zelfstandige ontwikkeling van het Oudhebreeuwse is, is over een periode van meer dan tweeduizend jaar te vervolgen. Zijn geschiedenis is ingewikkeld en biedt vele taalhistorische problemen. Al de oudste handschriften, uit de 11e en 12e eeuw, hebben een meer dan duizendjarige ontwikkeling achter zich, en zijn sterk door het Aramees beïnvloed. Veel in het Samaritaanse Hebreeuws is daarom het gevolg van een secundaire ontwikkeling. Wat primair is, en wat secundair, is dikwijls moeilijk vast te stellen. Vooral wanneer een bepaald verschijnsel in de joodse tradities verloren is gegaan. Andere bronnen bieden dan soms uitkomst. Om een voorbeeld te noemen: de transscriptie van de eigennamen in de Griekse bijbelvertaling van de Septuaginta is meer in overeenstemming met de uitspraak van de Samaritanen dan met die van de masoreten, waar de transscriptie van Origenes weer dichter bij staat. De Septuaginta ondersteunt dus de Samaritaanse uitspraak met haar lange traditie.

Daar de meest fundamentele verschillen tussen het Samaritaanse en het masoretische Hebreeuws op het gebied van de orthografie en de klankleer (beide zijn nog nooit systematisch samengevat) bestaan, wordt daarvoor dan ook zeer veel plaats ingeruimd. Om de meest opvallende punten te noemen: het Samaritaanse Hebreeuws kent de zogenaamde *litterae finales* en *litterae dilatabiles* niet. De eerstgenoemde heeft het ook niet nodig, omdat het een punt tussen de woorden schrijft om ze van elkaar te scheiden, precies zoals het Ugaritisch daarvoor een verticaal staand klein spijkerschriftteken heeft. Verder gebruikt het Samaritaanse Hebreeuws aanzienlijk meer *scriptio plena* dan het masoretische. Het opvallendste is echter wel, dat de

voor de Semitische talen zo typerende laryngalen fonetisch volledig verdwenen zijn. Daardoor treden dikwijls verwisselingen van letters op. Ook zijn ze vaak grafisch eenvoudig weggelaten. Ten aanzien van de momentane klankleer van het Samaritaanse Hebreeuwse moet men zeggen, dat het slechts één van de traditionele uitspraken van het als volkstaal reeds meer dan tweeduizend jaar uitgestorven Oudhebreuws is. Wel stelt ze daaronder de oudste ononderbroken levende traditie voor. Men ziet dan echter niet meer zo duidelijk in waarom de auteur zo hamert op zijn eigen opnamen bij de thans nog te Nāblus levende Samaritanen, en op een Pentateuch die hij van een priester, die hem voor zijn kinderen geschreven had om hen de juiste uitspraak te leren, kon kopen. Hij is volledig gevoaliseerd naar het Tiberische systeem. Beide zijn uniek. Volledig gevoaliseerde teksten zijn verder onbekend, en het Tiberische vocalisatiesysteem is ongebruikelijk (normaal is een supralineair systeem), en zal wel op het onderricht op school in het tegenwoordige Israël terug te voeren zijn. De Samaritaanse uitspraak is toch niet uniform. Op grond waarvan zijn MACUCH's bronnen dan beter dan die van de twee andere grote kenners van het Samaritaans, A. MURTONEN (hij wordt voortdurend berispt en over zijn werk wordt zelfs gesproken als een *indigesta moles*) en Z. BEN ḤAYYIM?

In zijn morfologie classificeert MACUCH de afwijkingen van de Samaritaanse Pentateuch in vergelijking met de masoretische. Hij stelt zich voor de latere ontwikkeling in een aanhangsel bij zijn geplande grammatica van het Samaritaanse Aramees te behandelen. En ten slotte, wat de syntaxis van het Samaritaanse Hebreeuws betreft, ze onderscheidt zich niet veel van die der masoreten. Slechts de in de laatste eeuwen ontstane vertalingen in het Samaritaanse Hebreeuws staan volledig onder de invloed van het Arabisch. Dat ook MACUCH's grammatica het laatste woord niet gesproken heeft, is wel duidelijk. Voor de vragen die zijn blijven liggen, en voor een dikwijls andere interpretatie wijs ik nog op R. DEGEN's recensie in *Welt des Orients* VI (1970-1971) 63-79 en Z. BEN ḤAYYIM's recenserende artikel 'Some Problems of a Grammar of Samaritan Hebrew' in *Biblica* 52 (1971) 229-252.

